

Mikola Tibor:

A FINNUGOR NÉPEK ŐSI HITELETE AZ UJABB NYELVÉSZETI
KUTATÁSOK FÉNYÉBEN

/Bölcsészdoktori értekezés/

S z e g e d

1962

Diss. B 372

B e v e z e t é s

A finnugor alapnyelvet beszélő nép hitéletét leginkább etimológiai kutatásokkal és néprajzi vizsgálatokkal lehet tanulmányozni. Mivel őstörténeti kutatásokban egy-egy etimológia helyes vagy helytelen volta nagyon lényeges, bizonyára nem lesz érdektelen, ha megkíséreljük két régóta vitatott hitéleti vonatkozású etimológia tisztázását. Először -ság ~ -ség képzőnk eredetével foglalkozunk. Ezt a képzőnket, mint látni fogjuk, Gombocz 'lélek' jelentésű rokonnyelvi szavakkal kapcsolta össze. A későbbi kutatók ugyan újabb magyarázatokat kerestek, de véleményünk szerint helyesebb a Gombocz által kijelölt uton elindulni. Dolgozatom második része a magyar révül, rejt, reg stb. szócsaládot és rokonnyelvi megfelelőit tárgyalja. Végül megvizsgáljuk, hogy az általunk elemzett két etimológia vallomásai mennyire állnak összhangban az egyéb hitéleti vonatkozású etimológiákból levonható következtetésekkel.

A - s á g ~ - s é g k é p z ő

e r e d e t e

A -ság ~ -ség képző eredete még mindig nem tekinthető tisztázottnak, noha számos kísérlet történt megfejtésére.

Az első jelentős próbálkozás Budenzé volt / Nyr. I, 348-49/. Ő a f. ää 'idő, időjárás' ~ mđM. ši, mđE. či 'nap /dies, sol/' szavakkal egyeztetette képzőnket. Jelentéstanilag

lehetséges a föltevés, hiszen a finnugor nyelvekben számos példát találunk arra, hogy egy 'idő, hap' jelentésű szó elvont képzővé válik / mđM. šumbra 'egészséges: šumbra-ši 'egészség' és még számos példa az idézett hely' en/. A későbbi kutatások azonban kiderítették, hogy az egyeztetés hangtani-
lag tarthatatlan. A f. sää magyar megfelelője: ég 'Himmel' /NyH. 140/, a mordvin szó eredetileg k- kezdetű volt, s a finn kehä 'Umkreis' stb. szóval függ össze /Paasonen FUF. VI, 238-39/.

Új etimológiákat állított föl Gombocz. Előbb a f. henki 'lélek' ~ cserH. iän 'Atem, Seele' ~ vogÉ. sēnχw, sēnkw 'köd, gőz, mámor' stb. szavakkal vetette egybe képzőnket. Az egyeztetés jelentéstani szempontból nem kifogásolható, de hangtani nehézségek miatt maga Gombocz elveti /Berzeviczy-émlékkönyv 39-41/. A vogul szót ugyanis más finn szóval egyeztette Setälä /FUF. XXIII, 73/: f. häkä, häky 'nidor ingratus' stb.. Egyébként Setälä egyeztetése is bizonytalan /vö. Toivonen: Suomen kielen etymologinen sanakirja I, 68-69/. A finn szó h-ja Gombocz szerint valószínűleg i- előzményre vezethető vissza. Ehhez hozzá kell fűznünk a következőket: Az egyeztetésben szereplő cserH. iän 'Atem, Seele' szó az újabb kutatások szerint csuvas jövevényszó /vö. Beke FUF. XXIII, 73/, a finn henki viszont hangtani szempontból lehet a magyar -ság ~ -ség megfelelője, mivel szókezdő h-ja eredeti kakuminális affrikátára vezethető vissza / vö. SKES. i.h./.

Erre később még visszatérünk.

Gombocz az idézett helyen végül is a finn huu 'gast, valnad, spöke' Lönnr. , huuhpurema /purema 'harapás/' kleine Flecke in der Haut, die sich besonders nach dem Tode eines nahen Verwandten zeigen sollen' Lönnr. ~ md. tšov : tšovzo 'pátsazo' 'seine Seele', tšopatsa 'die Seele' ~ zürj. šön 'Schatten /von verstorbenem/' Wied. ~ osztj. tonx, lunk, junk 'die irdischen Götter, die Schutzgeister des Hauses, des Dorfes' /Karjala) inen MSFOu. XXIII, 102/ ~ vogK. tow, towi 'Seele' szavakkal egyeztette a -ság ~ -ség képzőt. Megjegyezte azonban, hogy bizonyos nehézséget okoz a magyar és a többi finnugor szó között jelentkező hangrendi eltérés /nyelvemlékeink tanúsága szerint ugyanis a -ség változat az eredeti/, noha ez áthidalható lenne, hiszen biztos etimológiákban is találunk rá példát. Liimola azonban kimutatta /FUF. XXXI, 105-106/, hogy ennek az egyeztetésnek más akadályai is vannak. A fölteendő s- magyar megfelelője q lenne; a magyar savanyu finn hapan stb. szavak egyezése kétéséges /Bárczi SzófSzót. 267/, vagyha egyeznek is, szókezdő affrikátából kell kiindulnunk /Paasonen FUF. XII, 300-, Toivonen FUF. XX, 136-138/, és így nem képez kivételt a finn h- < s- ~ magyar q megfelelés alól. Liimola megállapításaihoz hozzá kell még fűznünk, hogy a finn huu 'mint főntebb' szó fgr. eredete sem biztos, szó lehet germán kölcsönzésről is: f. huu < germ. 'huyu' 'sielu, henki: gót hugs 'ua.', óészaki hugr 'ua.', svéd nyj. hog-bett, houg-bett 'vatsavaiva, ilkeä tunne vatsassa, nenänsyyhyntä ym. , joka ennustaa vieraan tuloa' /SKES. I, 91/.

Ujabban megkísérelték a -ság ~ -ség képző eredetének problémáját csupán a magyar nyelv adataira támaszkodva megoldani /Horpácsi Illés - Balázs János: a -ság ~ -ség képző eredetéhez, MNy. II, 44-61/. Az addigi megfejtéseket áttekintve Horpácsi azzal utasítja el a föntebb ismertetett Gombocz-féle magyarázatot, hogy a finn henki szó kései balti jövevény. Gombocz különben a finn huu szóval egyezteteti képzőnket végeredményben, de a henki nem balti jövevényt, Horpácsi álláspontja már régen elavult /vö. Jalo Kalima: Itämeren suomalaisten kielten balttilaisien lainasien 1936, Lauri Hakulinen: SKKK. II, 37-39, 1946, Toivonen: SKES. I, 68-69/.

Horpácsi egyébként a régi magyar ség 'halom' szóból származtatja a -ság ~ -ség képzőt és fölteszi, hogy eredetileg gyűjtőnévképző volt. Egy 'halom' jelentésű szóból valóban válhat gyűjtőnévképző, de nyelvelméleink adatai azt bizonyítják, hogy a -ság ~ -ség képző eredetileg nomen abstractum képző volt, s csak később kezdték gyűjtőnevek képzésére is használni.

Nézzük meg Horpácsi példáit! Előbb a gyűjtőnevek legrégibb előfordulásait állítja időrendbe három csoportra osztva: A/ sokaságot jelentő: társaság 'socii, comitatus' JókK. 1450; jóság: jószág 'bona' JókK. .

B/ fokozó értelmű térszinforma nevek: erdőség:1339: Juxta angulum silve Mark appellate, que vulgariter Mark erdewsege vocitatur /MNy. II, 368. Vö. Pais Dezső szerkesztői

jegyzetével: "Kérdéses! Nb. 1358: "Iuxta angulum Silue Mark
 appellate que wlgariter Mark Erdew Zege vocatur." — hely-
ség pagus, villa: LevT.. Közelebbi adatot nem közöl, s így
 nem lehet tudni, melyik évből való az idézet. Nagyon régi
 azonban nem lehet. — mezőség locus campestris, planities
 JordK. 1516-1519. C/ valakihez tartozó terület jelentésük:
ország urnak alávetett terület, kiterjedés: HB. uruzag 1192-
 1195 — bánság: SchlSzőj. : banatus; bansag 1400-1410 —
ispánság: SchlSzőj. : comitatus: ispansag — hercegség:
 SchlSzőj. : ducatus: hercegseg — vajdaság: SoprSzőj. :
 vayvodatus: vayda ag 1430-1440.

A példákból kitűnik, hogy legkorábban a C/ csoportban
 sorolt szavak jelentek meg. Az A/ csoportnál a legrégebbi
 előfordulás ideje 1450, a B/ csoportnál pedig 1516-1519,
 hiszen az 1339-es erdőség adat téves olvasáson alapulhat,
 a helység adat pedig ellenőrizhetetlen, de a XV-XVI. század-
 nál aligha korábbi. Ha viszont a -ság ~ -ség képző valóban
 egy halom, domb jelentésű szóból keletkezett, akkor az lenne
 a természetes, ha a C/ csoport szavai lennének a legkésőbbiek.
 Előbb kellett volna keletkezniük az erdő + ség erdő + halom,
erdőből egy egész halomnyi > nagy erdő -féle gyűjtőszavaknak,
 és csak miután a -ség már megszilárdult mint gyűjtőnévképző,
 akkor használhatták az ország, bánság stb. szavak képzésére,
 amelyek már nem egyszerűen sok urat, sok bánt jelentenek,
 hanem mindazokat a területeket, amelyek az ur = király,
 fejedelem, bán uralma alá tartoznak. Az ország urnak alávetett

terület, kiterjedés¹ és hasonló szavakban szerintem nem érezhető a ség szó eredeti¹ kiterjedés, nagy terület¹ értelme, mint Horpácsi állítja. Helyesebb, ha ahhoz az általános véleményhez igazodunk, amelyet Horpácsi kivételével minden nyelvész vall, hogy a -ság ~ -ség képzőt eredetileg elvont főnevek képzésére használták. Ezt számos példa igazolja: HB. uimadsag-, birsag-, uruzag; ÓMS.: (cep/egud, GyulS. 1310-1320: Habro(ag, kegu (/eg, beu/eg stb.; KT. XIV. sz. közepe: (cobod agut, dichev (eg stb.; BesztSzój.: elenseg, keuerseg, ember sig, nemzeth sig, vitez seg, ag sig stb.; SchlSzój. 1400-1420: rakon sag, nemzet seg stb.; SoprSzój. 1430-1440: ki-ral sag, herseheg seg stb..

Hogyan jöttek létre akkor az ország-tipusu szavak? Véleményem szerint ezeknél is eredeti¹ elvont jelentésű képzőből kell kiindulnunk. Az ország, bánság, fejedelemség stb. szavak nem egy, hanem több jelentésűek. Idézzünk egy pár címszót a ÉSz.-ből: bánság: 1/ A bán hivatala, méltósága. 2/ A bán kormányzása alatt álló terület; fejedelemség: 1/ Fejedelmi méltóság, hatalom, rang, tisztség. 3/ 4... a fejedelm uralma alatt álló terület; királyság: 1/ A királyi méltóság, hatalom, tisztség. 3/ az a terület, amely a király uralma alatt áll. Nyelvemlékeink bizonyítják, hogy ez a jelentéskettősség már régi nyelvünkben is megvolt: Ha en orzagomnac felet megkerended es adatic neked / BécsiK. 59/. — Orzag anac VII. eztendeiben: septimo anno regni ejus /BécsiK.53/. Ugy vélem, hogy a királyi hatalom, méltóság, tisztség stb.

jelentés az elsődleges, tehát a -ság ~ -ség képző itt is absztrakt jelentésben szerepel. Ezen szavak konkrét, gyűjtő jelentése ilyesféle összefüggésekben alakulhatott ki az elvont jelentésből: Kateryna megmarada, az királság rea zalla /ÉrsK. 456 b/. — Ihol mind a királyság, mind a hertzezség: szabad légy velle, mellyiket felveszed /Heltai: Krónika 37/ — Ha a mű felséges császáruk grofságot adott, ezek helyett isten holtod után adjon örök boldogságot /TörtT. I, 352/. — Mátyás igéri, akármely sorsban is, hűségét Katinkának. Ekkor Podiebrád sejteti vele, hogy rá királyság várakozik /Vör./. Végeredményben tehát Horpácsi kísérlete is sikertelennek mondható.

Balázs János felfogása eltér Horpácsiétól, bár ő is a ség monticulus szóból származtatja képzőnket. A fejlődés menete szerinte a következő lehetett: kerek ség 'kerek domb' > ~~kerek~~ 'kerek kiemelkedés' > 'kerek alak' > 'valaminek kerek volta, állapota' /56/. Ezek alapján azt hihetnők, hogy Balázs a képző elvont jelentését tekinti eredetinek. De, úgy látszik, később megfeledkezik erről, mert a 61. oldalon már arról ír, hogy "A -ság ~ -ség képzőnek tehát eredetibb a terület-, illetőleg helynévképző szerepe, s ebből származhatott gyűjtőnévi, majd általában minden más elvont jelentése is. Azt, hogy korábban más jelentésfejlődési folyamatot tett föl, itt meg sem említi. Vizsgáljuk meg Balázs bizonyítékait!

Először az egyes kódexeinkben gyakori -ségű végződéssel ellátott mellékneveket vizsgálja. Összehasonlítja őket a

-beli, -féle, -szerű, -rétű szóelemekkel, hogy bebizonyítsa, a -ség képző önálló szóból keletkezett, s az alapjául szolgáló szó még nyelvemlékeink korában is általánosan ismert volt. Ezt a megállapítást azzal igazolja, hogy az -ű ~ -ü melléknévképző csak jelzős főnévhez járulhat, nemcsak a magyarban, hanem /etimológiai megfelelői/ a rokon nyelvekben is: jó eszű, éles szemű; vog. χūrəm layilāp 'három lábú' stb.. Egyes kódexeinkben viszont ilyen kifejezéseket találunk: JóK. 61: "Lata zent ferencnek Arczaya elewt egy zep (egew kere (tett elewt me/n/ny: vidit ... cruce pulcherimam" — Uo. 78: "Az helyen legottan kewltuala egy zep (egew lilium: ... lilium pulc herrimum" — BécsiK. 51-52: "dragalatosségo lanokat: puellas speciosissimas" — BodK. "egy szépségő asszonyállat" /Budenz UAl. 273/stb.. Itt az -ű ~ -ü, úgy látszik, jelzőtlen főnévhez járul. Balázs úgy magyarázza meg ezeket az alakokat, hogy fölteszi: a -ség még önálló szóként élt a köztudatban, és akkoriban az egy szépségű liliom kifejezést egy szép ségű liliomnak tagolták, mint ahogy mi ma az aprószerűt apró-szer-ű-nek tagoljuk. Kódexeink korából csak a ség 'monticulus' szót ismerjük — folytatja —, tehát ebben kell keresnünk képzőnk eredetét.

Balázs maga is elismeri, hogy nagyon nehéz feladatra vállalkozik, amikor egy általánosan használt konkrét jelentésű szóból akarja levezetni leggyakoribb elvont főnévképzőket. Ezért láthatóan igyekszik kétéségbe vonni azt, hogy a képzővé válás korában ség szavunknak nemcsak monticulus,

hanem 'podex' jelentésének is kellett lennie. Érti, hogy feladata ezáltal szinte megoldhatatlanná válnék. A szó 'podex' jelentése azonban kétségkívül kimutatható a monticulus jelentés mellett, vö. 1357: Petrum dictum Vosseggw /Zala Okl. I, 575/, 1402: Johannes dictus Segges /Zichy Okm.V, 295/ stb..

Balázs szerint perdöntő az "egy szépségő lilium"-féle szerkezetek tanúsága. Véleményem szerint azonban a kérdéses szerkezetek másképpen is megmagyarázhatók. Figyelembe kell venünk, hogy a -ségü képzős mellékneveknek a kódexek latin szövegében felső fok felelt meg: "zep/égew kere/tett ... crucem pulcherrimam", "zep/egew lilium ... lilium pulcherrimum", "dragalatos⁷ ségő^e lanokat ... puellas speciosissimas". Azért nem kaptak jelzőt a szépségü-féle melléknevek, mert superlativus absolutusnak fogták fel őket. Kezdetben nyilván volt jelzőjük, mint a következő példák mutatják: BécsiK. 32: "igen zep tiztasego liztet", PozsK. 3: "The dichyeseghes kezeideth nagy kemensegw vas zegekwel kereztü fara fezeyteek". A latin superlativusokat magyar superlativus hiányában csak valamely nyomatékosító adverbium /igen, nagyon stb. / vagy nyomatékosító jelző /nagy, szép stb./ hozzáadásával tudták lefordítani. A nyomatékosító jelzőt pedig csak úgy használhatták, hogy a melléknevet a megfelelő elvont főnévvel helyettesítették, és ellátták — az előtte álló jelző miatt — az -ü melléknévképzővel. Később azonban a jelző gyakran elmaradt, mert a -ségü végződést a superlativus jelének fogták

fel, és a nagy, szép stb. jelzők kitétele pleonazmusnak hatott. Azonkívül így az egyetlen szóból álló latin abszolút felső fokot egy szóval tudták magyarra fordítani. Ismeretes, hogy mennyire szolgáian, szóról szóra fordították a középkorban a latin szövegeket, ennek köszönhetjük pl. a csak kódexeinkből ismert "vala dicsértetett" szerkezetet a latin erat laudatus fordításaként /Károly: Igenévrendszerünk 127-133/. Hogy a -ségü végződés külön jellé vált, s bizonyos mértékig elszigetelődött a -ság ~ -ség képzőtől, azt az is bizonyítja, hogy a -ségü végződés soha nem illeszkedik, holott a -ség képző -ság változata igen gyakori ugyanazokban a szövegekben /BécsiK. 121: irgalma ((agot, vilago ((ag stb./. Tudjuk, hogy a képző -ség változata az eredeti, s a felső fok legrégibb jele a -ségü, hiszen legkorábbi kódexeinkben is megtalálható. A HB., az ŐMS., a Gyulafehérvári Glosszák és a Königsbergi Töredék szövegében felső foku alak nem fordul elő. Valószínű, hogy a -ség képzős főneveket már akkor elkezdték az -ü melléknévképzővel megtoldani és az így kapott melléknevet superlativus szerepben használni, amikor még általában a -ség változat járult mélyhangrendű szavakhoz is. Az illeszkedett -ság képzős alakok később egyre jobban elterjedtek, de az elszigetelődött és superlativus-jellé vált -ségü képzőbokr megőrizte magashanguságát minden esetben. Bizonyos mértékig analogikus a mai magyar nyelv leg- superlativus-praefixuma, amely szintén megőrizte magashanguságát. Figyelembe kell

vennünk azt is, hogy míg a -ség képzőben csak egy palatális magánhangzó veláris párját kellett kialakítani, addig a -ségü suffixumban kettőét kellett volna.

Mi tette lehetővé, hogy a szépségü-féle mellékneveket felső foknak érezték? Részben, hangtanilag vizsgálva, az, amit Fokos-Fuchs D. így fogalmaz meg " Der komparativ und Superlativ in den finnischugrischen Sprachen /FUF. XXX, 147-230/ című tanulmányában: "In den fiugr. Sprachen wird also das Verhältnis, welches die indoeurop. Sprachen durch den Komparativ ausdrücken, im allgemeinen durch den Positiv bezeichnet, neben dem dasjenige, womit etwas verglichen wird, im Trennungskasus /Abl., Partitiv, Elativ/ erscheint. Wo sich neben dieser syntaktische Mittel anwendenden Ausdrucksweise mit ihr parallel oder aber von ihr unabhängig dennoch besondere Steigerungssuffixe entwickelt haben, haben wir es entweder 1. mit emphatischen denominalen Suffixen zu tun, die zum Teil durch ihre die Zusammengehörigkeit, Relativität hervorhebende Funktion, als "affektive Nomen augmentativum- od. intensivum-Suffixe" angewendet, zur Bezeichnung der komparativischen Funktion geeignet wurden, oder haben sich 2. in dieser Funktion hervorhebende Partikeln, Adverbe durchgesetzt, oder aber sind 3. fremde, diese Funktion versiehende Elemente in die Sprache eingedrungen. In den beiden ersten Fällen haben wir es also eig. mit einer okkasionellen Bedeutung des Positivus zu tun: eine expressivere, emphatische Form wird als Steige-

rungsform empfunden. Dass diese Intensität durch ein — nicht selten seiner ursprünglichen Bestimmung gerade entgegengesetztes, nichts weniger als augmentatives Sprachmittel ausgedrückt werden kann, ist eine charakteristische Erscheinung, die eben umso nachdrücklicher erkennen lässt, dass wir es hier keineswegs mit ursprünglichen Steigerungssuffixen zu tun haben. Wo der Gegenstand, mit welchem verglichen wird, nicht gesetzt wird, zeigt sich in der Anwendung der Suffixe oft noch deutlicher die rein okkasionele Anwendung des nur durch ein denominales Suffix erweiterten Positivus in dieser Funktion. Dass wir im Samojedischen ähnliche Verhältnisse finden, dass auch hier ursprüngliches, zusammengesetztes denominales Suffix, im allgemeinen aber der Positiv gebraucht wird, ja dass der Komparativ "hin und wieder durch Deminutiv-Adjective ersetzt werden" kann /CASTR. Gr. 189/, zeigt nur, dass wir es hier mit einer nicht nur dem Fiugr., sondern auch dem Uralischen eigenen Spracherscheinung zu tun haben. Dass diese Erscheinung sich auch weiter, auf altaischem Gebiete nachweisen lässt, sei für diesmal bloss erwähnt; eine diesbezügliche Untersuchung fällt ausserhalb des Rahmens unserer Arbeit. " /174-176/ További idézet: Das Md. Bietet charakteristische Beispiele dafür, wie Deminutiva — teils weil ihre Form inhaltslos geworden und ihre Bedeutung sich in nichts von der unaffigierten Form unterscheidet, teils weil das Adjektiv in verlängerten emphatischer, nachdrucksvoller

erscheinen mag — zur Annahme der komparativischen Funktion geeignet werden können" "Wir werden es auch nicht auffallend finden, wenn ein Deminutivum ebenso auch superlativische Bedeutung haben kann". Fokos-Fuchs számos példával támsztja alá a fönt idézetteket, pl. Paas. /Chrest./ E veska, viska klein: Dem. veskine, viskine klein; jüngst /von Geschwistern/: viskines koso? 'wo ist die jüngste?' M.84,258.

Jelentéstanilag szintén érthető a superlativusszávaló fejlődés. Ha valakire azt mondják: szép, az annyit jelent, hogy az illetőben a szépségnek bizonyos vonásait véljük fölfedezni. A szépség fogalma azonban nemcsak valakinek vagy valaminek a szép voltát jelöli, hanem magában foglalja általában mindenkinek és mindennek a szép vonásait is. Ha tehát valaki nem egyszerűen szép, hanem szépségű = szépséges, az annyit is jelenthet, hogy a szépségnek nemcsak bizonyos vonásait látjuk benne, hanem minden vagy legalább is sok vonását.

Nyelvészeink régen észrevették, hogy a szóban fordó szerkezetek nem illenek bele az -ü ~ -ű képzős melléknevek rendszerébe. Ugy látszik, erre már a középkori laikusok is rájöttek, mert az egy szépségű liliom és hasonló szerkezetek korán kiszorultak a használatból. A -ségű jel helyét elfoglalta a leg- praefixum, egyes szavakban pedig az -ü ~ -ű képzőt az -s váltotta fel, amely nem kíván jelzőt. Ezek aztán gyakran a mai napig is fennmaradtak / szépséges,

gyönyörűséges stb.

Láthatjuk tehát, hogy Balázs "perdöntő jelentőségű" bizonyítéka másképp is, véleményem szerint jobban, magyarázható. Az pedig teljesen érthetetlen előttem, hogy miután perdöntő jelentőséget tulajdonít a nem illeszkedő -ségű képzőnek, amelyben szerinte világosan érezték a ség 'monticulus' jelentést /s ha úgy volt, nyilván a 'podex' jelentést is, hiszen a kétértelműségek kedvelése nyilván nem a legújabb kor találmánya, később arról kezd írni, hogy "... a -ság a -séggel még mélyebben is összefügghet. Köztudomású ugyanis, hogy nemcsak a ség volt gyakori helynevekben, hanem ság szavunk is, s akárcsak amaz, ez is domb, dombos vidék, erdő értelemben járta." /59/. Ezek szerint tehát a -ság nem illeszkedéssel jött létre, hanem az önálló ság 'domb' szóból. De akkor az idézett drágalátosság lányokat kifejezésben vajjon miért nem érezték, hogy az önálló ság szó rejlik benne, hiszen ugyanabban a szövegben gyakoriak a -ság képzős főnevek. Ha képzőnk a ság ~ ség 'monticulus' főnévből valóban úgy alakult volna ki, ahogy Balázs fölteszi, akkor nyilván a ság-ot is önálló szónak érezték volna, s drágalátosságu lányokat találnánk a szövegben.

A "perdöntő jelentőségű" bizonyíték után újabb bizonyítékok következnek. Balázs azt akarja bizonyítani vagy legalábbis valószínűvé tenni, hogy térszinforma-névből vagy testrésznévből válhat ~~ix~~ képző elvontképző. Érdekes, hogy itt már belenyugszik abba, hogy ség szavunk nemcsak térszinforma-név volt, hanem testrésznév is, holott ugyanazon a lapon

/

/55/ följebb még vitatta a szó 'podex'¹ jelentését. Mi lehet ennek az oka? Nyilván az, hogy Balázs véleménye szerint a -beli képző itt jó szolgálatokat tehet neki mint analogikus fejlődés eredménye. Azzal bizonyít ugyanis, hogy a -beli, -rétü, -szerü képzők, a mögött, felett, alatt, mellett, között, előtt névutók térszinforma-névből, ill. testrész-névből keletkeztek. Azután fölteszi a kérdést: "mi teszi még valószínűvé, hogy ilyen elvont jelentésű képző konkrét térbeli viszonyt kifejező szóból származik?" /56/. Szerintünk a "még" szócskát nyugodtan elhagyhatta volna, hiszen a fenti szavak egy része melléknévképző, amelyek önmagukban se nem konkrétak, se nem elvontak. A képzett melléknévek konkrétsága, ill. absztraktsága ugyanis általában az alappzótól függ /aprószerü ~ istenszerü, lábbeli ~ tiszteletbeli stb./. A példák másik része pedig névutó, amelyek szintén nem bizonyítanak semmit, hiszen a szavak jelentését nem módosítják. Később hivatkozik még -ért ragunkra és a német -lich melléknévképzőre.

Azután elvileg vizsgálja a kérdést, és megállapítja, hogy "... minden nép fejlődésének kezdeti fokán elsősorban csak a konkrét tárgyakat szokta megnevezni, az absztraktumokat csak a gondolkodásnak, elvonatkoztató képességének magasabb fokán." Ebben tökéletesen igaza van. Véleményem szerint azonban a magyar nép fejlődésének kezdeti szakaszán már tuljutott, amikor -ság ~ -ség képzőnk kialakult, s ezért a főnti megállapítás nem bizonyít sem pro, sem kontra.

Ha már az elvi kérdéseknél tartunk, megállapíthatjuk, hogy általában nem tartják valószínűnek, hogy egy közhasználatu konkrét szó, amelynek sem hangalakja, sem jelentése nem változik meg, elvont képzővé válják. H. Paul megállapítja, hogy az összetétel utótagjának elvontnak kell lennie, hogy belőle képző válhassék /Prinzipien der Sprachgeschichte 347-51/. Szemléltető példák erre a német nyelv következő, agglutináció útján létrejött képzői: -heit, vö. középfelnémet heit 'Art und Weise, Beschaffenheit'; -schaft, eredetileg szintén 'Art und Weise, Beschaffenheit'; -tum, eredetileg 'Verhältnis, Stand, Würde, Zustand' /l. Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache című munkájának megfelelő címszavait!/. Paul megállapításait az idők folyamán ki kellett egészíteni. Így pl. Bárczi Géza a szóképzést tárgyaló egyetemi jegyzetében rámutatott arra, hogy konkrét jelentésű szó is suffixummá alakulhat agglutináció útján. Példa erre a magyar -szer. Balázs levezetését azonban ez sem igazolja, hiszen a -szer rag, nem pedig elvont képző.

Egy másik lényeges feltétele a suffixummá válásnak az, amit Horger így fogalmaz meg /A nyelvtudomány alapelvei 142/: Szükséges, hogy a suffixummá fejlődő utótag "önálló használatában elavuljon, vagy legalább jelentés- vagy alakváltozás következtében elszigetelődjék egymástól önálló és összetétel utolsó tagjaként való használata."

Ezt az álláspontot vallja D. Bartha Katalin is, aki így ír a -ság ~ -ség képzőről: "a -ság ~ -ség képzőnk eredetileg szintén önálló szó volt. Sem etimológiáját, sem eredeti jelentését nem ismerjük, de tegyük föl, hogy az aggság, gyermek-ség-féle összetételekben 'állapot' jelentése volt. Ezek keletkezésekor természetesen még a ség önálló szóként is élt a nyelvhasználatban, így a nyelvérzék az összetételekben is érezte önállószó voltát. Amint azonban önálló használatban megindult az elavulás útján, s egyre gyérebben jelentkezett az élő nyelvben, annál jobban kezdett elhomályosodni a nyelvérzék számára, az összetételekre vonatkozólag is, önálló szóként való használatának tudata. Amikor teljesen elvesztette önálló létét, a nyelvtudat semmiféle önálló szóhoz nem kapcsolhatta többé az említett összetételekben, nem tekinthette többé külön léttel és jelentéssel bíró elemnek, csupán jelentésmódosító végződésnek. Az összetételek előtagjai így váltak alapszóvá a formánssá alakult -ság ~ -ség utótag /most már képző/ számára, s az egész összetétel így alakult képzett, illetve származék szóvá."

"Nem véletlen az sem, hogy a nő és né utótagu szóösszetételekben csak a né változat vált képzővé, ez utóbbi ugyanis már nem él önálló szóként a nyelvhasználatban, tehát bekövetkezhett a formánssá alakulása, míg az önálló életet élő nő változat — bár igen sok összetételben szerepel — nem alakult képzővé."

"... a rokon finnugor nyelvekben több olyan önálló szót

ismerünk, amely igen gyakran szerepel összetétel utótagjaként nem önálló jelentéssel, hanem csak jelentésmódosító funkcióval, vagyis utban van a végződésé válás felé. Ilyenek pl.: manyisi: ut 'dolog, holmi, valami'. Néha még önállóan is használatos, gyakrabban azonban összetételek utótagja, de már csak jelentésmódosító szereppel: tēne-ut 'étel', ajne-ut 'ital', varne-ut 'munka' stb.

Ilyen a finn--kunta végződés is, melynek eredeti jelentése 'embercsoport'. Ma már önálló szóként nem él, gyűjtőnevek utótagjaként, illetve most már inkább képzőjeként azonban gyakran találkozunk vele: seura-kunta 'társaság', maa-kunta 'terület' /maa 'föld', kasvi-kunta 'növényvilág, növényzet', eläim-kunta 'állatvilág' /vö. Sz. Kiss Pál Magdolna, A magyar nyelv finnugor alapjai, egyetemi jegyzet/.

Hasonló a felfogása Ruzsiczky Évának is /A mai magyar nyelv rendszere I, 342/: "Vannak képzők, amelyek önálló szóból keletkeztek: a szó sok párhuzamos összetételben szerepelt utótagként, majd önálló jelentését elveszítve, jelentésmódosító elemmé szintelenedett / agglutinatio/."

A szabályok alól persze szövegek kivételek lenni, de a -ság ~ -ség képző valahogy minden alól kivétel, legalábbis úgy, ahogy Balázs magyarázza. Nem elvont szóból keletkezett, mint az említett német absztrakt képzők, önálló használatu alapszava nem avult el, mint a finn kunta szó, nem változott meg alapszavának jelentése sem, mint a -hat ~ -het képzők előzményénél, mégcsak hangtanilag sem szige-
xx

telődött el, mint -né képzőnk a nő szótól.

És itt még egyszer szeretnék visszatérni arra, amit Balázs az egy szépségű liliom-féle szerkezetekről mondott, mármost hogy érezték volna benne az önálló jelentésű -ség szót. Ha tényleg érezték — főntebb igyekeztem bebizonyítani, hogy nem —, akkor a szépségű még jelzős szerkezet vagy legalábbis összetett szó volt. Ha a ség még önálló szónak érződött, nyilván önálló jelentése is volt, s az csak 'Hügel' vagy 'Gesäss' lehetett. Ebben az esetben viszont egy olyan kifejezés, mint pl. a szépségű asszony csak 'szép dombu asszonyt' vagy esetleg 'eine Frau mit schönen Gesäss' -t jelenthetett, nem pedig szépséges asszonyt. Mert habár az összetett szavak értelme nem azonos alkotó elemei jelentésének összegével, az egész szó jelentése valamint az elő- és utótag jelentése közötti összefüggés világos szokott lenni. Ez alól csak egyes szavak alkotnak kivételt /szemfényvesztő, agyafurt stb./, nem pedig hasonló utótagu összetételek egész sora.

Említettem már, hogy a ség 'monticulus' > elvont főnévképző levezetés után minden további nélkül a ség 'monticulus' > gyűjtőnévképző levezetés következik. Szerintem ez a második magyarázat helytállóbb, amely szerint a nagyon korán jelentkező -ség utótagu helynevekből keletkezett volna képzőnk, pl. 1233: "usque ad illum locum, qui vocatur Ur-segh" stb.. Ennek csak az a hibája, hogy noha minden nyelvben nagy számmal vannak olyan összetett helynevek, amelyek utótagja 'domb' vagy 'hegy' jelentésű /elég csak a számtalan

-berg végződésű germán nyelvekbeli helynevekre utalni/, mégsem tapasztaljuk, hogy bárhol is elvont képző lett volna belőlük. Ezért véleményem szerint Balázsnak ez az utóbbi föltevése is csak akkor fogadható el valószínű magyarázatnak, ha semmi más megfejtési lehetőség nincs.

Ugyanabban az évben, amelyben Horpácsi és Balázs fentebb tárgyalt cikke megjelent, M. Liimola is irt -ság ~ -ség képzőkről /FUF. XXXI, 104-116/. Munkácsi Bernát régi magyarázatát eleveníti föl az újabb nyelvészeti kutatások fényében /Munkácsi NyK. XXII, 16; KSz. II, 41/. A vogult. čeu, seu, K. sou, söu, L. si, ši 'Zeit' szó Munkácsi szerint a magyar -ság ~ -ség megfelelője. Ezt az egyeztetést Szinyeyei /NyH. 105/ és Paasonen /FUF. VI, 238/ elutasította, mivel a kérdéses vogul szó szerintük a tatár čak Zeit, Mass¹ átvétele. Liimola bebizonyítja, hogy a vogul szó nem lehet tatár jövevényszó, mivel a szótagvégi tatár -k-nak a vogulban χ, χ felel meg, nem pedig γ vagy β /Kannisto: Tat. Lehnwörter 12-13, 15-16/. A vokalizmus is ellene szól a čak szó átvételének. A tatár a-nak ugyanis mélyhangu sorok felelnek meg a vogul nyelvjárásokban, s csak a FK.-ban találunk példát a palatális magánhangzóvá válásra. Nincs ok tehát föltenni, hogy éppen a čak szó vokálisa vált volna a különböző nyelvjárásokban ma gas magánhangzóvá /Kannisto i.m. 21-24/. Liimola lehetségesnek tartja a magyar -ség képző és a vogul szó összetartozását, és

ujabb adatokkal támasztja alá : Kann.TJ-Cs. tš^{''}εü, A-KK. sč^{''}β, FK. sü^{''}β, P. ši^{''}γ, ši^{''}, É-DV., AL ši^{''} mint Munkácsinál. E magyarázat jelentéstani szempontból nem kifogásolható, és nagyobb hangtani nehézségek sincsenek. Mivel az egyes nyelvjárásokban található labiális magánhangzó nyilván -ə-ből keletkezett a β hatására /a γ~β váltakozás gyakori a vogulban/, a vokalizmus megfelelése ugyanolyan, mint lélek vagy mély szavunkban. A szókezdő mássalhangzó tš^{''} volt, s habár ennek a magyarban általában cs folytatása van, egyes szavakban s-t is találunk /pl. súly/.

Bonyolultabb a szóvégi mássalhangzó problémája, mivel a magyar g-nek vogul β, γ felel meg. Ez az ellentmondás azáltal oldódik meg, ha eredeti ʰη-ből indulunk ki. Az ʰη és ʰηk sorok között ugyanis gyakori az átmenet. Vannak szavak, amelyekben az ugor nyelveken belül is különböző képviseletet találunk: magyar fő, fej ~ vogK. pāηk stb.. Négy olyan példa is van, amelyekben a magyar g-nek obi-ugor η, γ, β felel meg /fog, tegez, zug, mögött/.

Ez utóbbi négy példával kapcsolatban azonban maga Liimola is megjegyzi, hogy másképpen is magyarázzák őket.

Végeredményben tehát az összes eddig ismertetett magyarázat közül egyedül Liimoláé bizonyul valószínűnek. Az ő magyarázatának is vannak azonban kisebb hangtani nehézségei, amelyek ugyan áthidalhatók.

Véleményem szerint a -ság ~ -ség képző úgy is megfejtethető, hogy a magyarázatnak sem hangtani, sem jelentéstani

nehézségei ne legyenek. Ezt úgy érhetjük el, ha Gombocz nyomán a finn henki szóban és annak megfelelőiben keresünk magyarázatot képzőnk eredetére.

Egyeztetésem a következő: magyar -ség ~ osztjDj. tšəŋk, Trj. tšəŋk, Ni., Kaz. šəŋk, O. səŋk 'kuumuus, helle; kuuma ~ finn henki 'hengenveto; elo; sielu; henkilö stb. ~ lpN. hegga 'elo, henki; henkilö stb. /SKES. I, 68-69/.

Vizsgáljuk meg először hangtanilag az etimológiát! A fölteendő fgr. alak tšəŋk ~ tšəŋk lehetett. A vokális általában alapnyelvi 'e folytatása, mint például él szavunk megfelelőiben: magyar él ~ finn elä 'ua. ~ lpN. ellet 'ua. Az osztjákban az ə általánosult, akár mint alapnyelvi 'ə folytatása, amely az 'e-vel váltakozott volna, akár mint ösosztják redukció eredménye. Vö. magyar jég ~ osztjDj. iaŋk, Trj. iaŋk, Ni. iəŋk, Kaz. iəŋk, O. iaŋk 'viz. A Ni., Kaz. és O. nyelvjárásban mutatkozó eltérést az i- okozza, a szabályos megfelelés Ni., Kaz. ä, O. jo /Steinitz: Geschichte des osjtjakischen Vocalismus 89/, vö. magyar megy ~ osztjDj. man-, Trj. man-, Ni., Kaz. mān-, O. mān- 'ugyanaz /az osztják példák Karjalainen szótárából valók/.

A konzonantizmus nem szorul különösebb magyarázatra. A SKES. a finn henki szót a felsoroltakon kívül egyezteti még a votj. dzog 'helteinen, kuuma 'szóval. Ez azonban aligha tartozik ide. A szó elején ugyanis zöngétlen affrikáta volna szabályos. Ez a votják szó a zürjén regid 'schnell, bald 'szóval tartozik össze. Dolgozatom második részében igyek-

szem bebizonyítani, hogy a votják đžog és a zürjén regid szavak a magyar révül, rejt, reg stb. családjával tartoznak össze. A szóvégi mássalhangzót a felsorolt szavakban alapnyelvi ʔ-ből vezetem le.

De lehetséges-e a fönti szavak egyeztetése jelentés-tanilag? Szerintem igen. A szócsalád alapjelentése 'meleg, forró; melegség, forróság' lehetett. Az osztják szó megőrizte az alapjelentést. A következő fejlődési fok nyilván a 'gőz, pára' volt, hiszen csak ezen keresztül érthető a 'lélek' jelentés kialakulása. Erre a jelentésváltozásra jó példa az osztják Ni. rōu, rōu, O. rōu 'melegség, forróság' szó. Egyes nyelvjárásokban már 'pára, köd' jelentést vett föl: Kaz. mōurōu 'maasta nouseva usva', O. mōurōu 'maasta, maaperästä nouseva kylmyys' és még több példa Karjalainen szótárában.

Egy 'köd, gőz, pára' jelentésű szóból pedig könnyen kialakulhat a 'lélek' jelentés /vö. magyar lélek ~ finn löyly/. Az utolsó fejlődési fok, az elvont képzővé válás is érthető, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a finn henki szónak 'élet' jelentése is van. Az agglutináció ilyen összetételek útján mehetett végbe: öreg ség 'öreg élet' > 'öregkor' > 'öregség; fiatalság stb..

Elképzelhető az, hogy a szó már akkor kezdett elvont képzővé válni, amikor még 'gőz, pára' jelentése volt. Ezzel kapcsolatban a következő adatokra szeretném fölhívni a figyelmet / valamennyi Fokos-FuchsD. Syrjänisches Vörter-

buchjából/: ru 'Dampf, Nebel'; as-ru 'Eigensinn' / as 'eigen; selbst'; jei-ru 'Wahnsinn, Irrsinn' / jei 'dumm, toll'; ši-ni-ru 'Stille, Ruhe, Friede' / ši 'Laut, Geräusch, Lärm'; ni 'auch nicht'; jar-rua 'tapfer, mutig' / jar 'zornig, jähzornig, heftig; flink, gewandt, -rua' 'nebelig'; as-rua 'eigensinnig, Launenhaft'; jei-rua 'dumm; irräsinig'; kokni-rua 'leichtsinnig' / kokni 'leicht'; lok-rua 'bösz, schlecht' / lok 'Bosheit, Zorn; Böses, Teufel stb./'; ram-rua 'bescheiden, sanft' / ram 'bescheiden, sanft, friedlich, mild, still'; ši-ni-rua 'still, bescheiden, sanft'.

A zürjén adatok nagyjából megfelelnek a magyar -ság ~ -ség képzős alakoknak. Gyakori, hogy melléknévből főnév + melléknévképzővel az alapszóhoz hasonló jelentésű melléknevet képeznek: ram-ru-a mint szép-ség-es. A zürjén ši-ni-ru pontos megfelelője a magyar zaj-talan-ság-nak. Mi teszi lehetővé a fől sorolt zürjén szavak kialakulását? Véleményem szerint az, hogy a 'gőz, köd, pára' jelentésű szavak gyakran elvont értelmet vehetnek föl, vö. a német "Ich habe keinen Dunst davon = Halvány gőzöm sincs róla." Az is érthető, hogy a magyarban általánosan használt elvont képző lett egy 'gőz' jelentésű szóból, míg a zürjénben csak egyes származékokban van meg a ru, rua elvont értelme. A zürjén ru ugyanis továbbra is használatos konkrét jelentésében, míg a föl teendő magyar ség 'pára, gőz' szó az önálló használatból kiveszett. A ség szó eltűnésének oka szerintem az, hogy hangalakja egybeesett a 'podex' jelentésű ség szóval /vö. régi hugy 'csillag' szavunkkal/.

A reg, révül, rejt stb.
szócsalád eredete

Régóta foglalkoztatja nyelvészeinket a reg, révül, rejt stb. szócsalád eredete. A kérdés gazdag irodalmából csak a legújabb tanulmányokat említem meg: Pais D. : Reg /MNyTK. 75., Budapest, 1949./, Balázs J.; A magyar samán réülete /Etnographia LXV, 416-440/, Pais D. : Reg /MNy. ~~IV~~ LIV, 181-196/. Ezek a tanulmányok tartalmazzák az említett szavakra vonatkozó eddigi kutatások áttekintését.

A kérdés legavatottabb szakértője, Pais D. a következő szavakat rokonítja egymással: reg, rege, regél stb. ; reked, rekeszt, rekken, rekkent; megrökönyödik stb.; rejt, rejtek stb.; részeg; reggel; régi; rögvest, rögtön.

Vizsgáljuk meg először, lehetséges-e a fől sorolt szavak összefüggése hangtanilag! Pais D. a szócsalád közös alakjául ^xrek^ö-t tesz föl, s a mai alakokat a következő módon magyarázza: ^xrek^ö > reg /zöngésülés/, ^xrek^ö > rek- ~ rekk- / tehát az alapnyelvi ^k megmarad, sőt olykor geminálódik/, ^xrek^ö-t > ^xrekt > rejt, ^xrek^ö > rév, ^xrek^ö > ré. Részeg szavunkban ^ø megfelelés van, hiszen a -szeg rész nem tartozik a tőhöz, hanem az sz gyakorító képző /vesz ~ finn tekee/, a g pedig nomen képző /hide-g, mele-g/.

Pais tehát az alapnyelvi k-nak hatféle megfelelést tulajdonít: k, kk, g, v, j, ø. A fgr, intervokális ^k-nak azonban a magyarban csak ø, v megfelelése van. Megmagyarázható lenne a -j- is, mivel a szóvégi magánhangzó leko-

pása után keletkezett kt hangkapcsolat a magyarban szabályosan $\text{^xkt} > \text{^xχt} > \text{^xχt} > \text{it}$ fejlődésen ment át. Az így keletkezett it általában a megelőző vokálissal egybeolvadva -it ~ -ét-té változott, több esetben azonban megmaradt: hullajt, veszejt, szalajt stb., k, kk, g megfeleléssel azonban nem számolhatunk.

Megítélésem szerint a k, kk-t tartalmazó tagokat /rek-ken stb./ egyébként is ki kell kapcsolnunk a szócsaládból, mert bizonyára hangutánzó- hangfestő jellegűek, mint az -n mozzanatos képzővel ellátott szavak általában /koppan, dobban, csöppen, zökken stb./. Jelentéstanilag ugyan, mint említettem, elfogadható lenne idekapcsolásuk, de mivel hasonló hangzásu hangutánzó - hangfestő szavak sokszor egymástól függetlenül is keletkeznek az egyes nyelvekben, és mivel az ilyen jellegű szavak gyakran nem szabályosan fejlődnek hangtanilag, helyesebb, ha mellőzzük őket, mert talán csak az etimológia hitelét rontanák.

A rekken csoportjába tartozó szavak elhagyása után q, v, j, g megfelelést tartalmazó tagok maradnak. Fgr. ^xk- -ből kiindulva azonban a g-s tagokat is ki kellene iktatnunk. Erre azonban nincs szükség, mert alapnyelvi ^xη föltételezésével a hangtani nehézségek kiküszöbölhetők. Az magyar megfelelései ugyanis a következők: 1/ q, pl. hó, fő, tő, vő; 2/ v, pl. av-, öv, hav-, töv-; 3/ g, pl. ég, egér, jég, fog, fogoly. Mindhárom megfelelést tartalmazza az ó ~ avas ~ agg szócsalád /Collinder: CompGram. 125-129/.

Collinder negyedik megfelelésként j-vel is számol, /fej, vej-, ezeknek a szavaknak a j=jét azonban a magyar nyelvészek hiátustöltőnek magyarázzák: intervokális helyzetben a h / $\leq^x \gamma \leq^x \eta$ / kiesett, s a hiátust j-vel oldották föl, a j pedig később a tőhöz tapadt. Pl. feye /vö. 1055, 1086/XII-XIII. sz.: fehe, OklSz./ > fee /vö. 1055: fee, TihAl./ > feje / vö. 1363: -feye, OklSz./. Bárczi Gézánek /Magyar Hangtörténet 100/ és másoknak ez a magyarázata minden bizonnyal helytálló. Rejt szavunk j-je azonban fejlődhetett η -ből is, mert a fölteendő re^xnt > / r^xregt / > re^xt /a fgr. $\eta^x \gamma$ fokon keresztül vált $\text{v} \sim \text{y}$ -vé/ > re^xt > rejt hangváltozás fonetikailag teljesen érthető /vö. -it képzőnk története/.

A révül, reg, rejt stb. szavak előzmény ében tehát szóbelseji η hangot kereshetünk, és megállapíthatjuk, hogy a magyar szavak alapján föltehető fgr. alapalak $\text{re}^x\eta$ lehetett. A következő kérdés, melyet eddig kevésbé analizáltak, az, hogy mit vallanak e tekintetben a szócslád megfelelőiként említett fgr. adatok.

Megjegyzem, hogy a következőkben a vogál és az osztják szavakat nagy mértékben leegyszerűsített átírással tárgyalom. Ennek az oka az, hogy kutatásaimnál főleg Steinitz műveire támaszkodtam, s a leegyszerűsített átírás megkönnyíti dolgozatom adatainak egybevetését Steinitz megállapításaival.

Pais a következő rokonnyelvű szavakat kapcsolja a ma-

gyar reg családjához: vogKann.TJ. rēi, AK., KK., FK. raγ, P. riγ, ÉV., DV., AL. rī, FL. rēγ, Szo. rēγ 'meleg, forró; hőség' — osztjPaas.-Don. rew 'Glut, Asche' — zürj. ru 'Dunst, Dampf'. Vizsgáljuk meg ezeket az adatokat nyelvenként!

A magyar reg családja^aval egyeztetett vogul szavakat az első szótag magánhangzója alapján két csoportra oszthatjuk. Egyes adatok ősvogul ^xi folytatójának látszanak: P. riγ 'Hitze', V., AL., rī / < riγ /, AK., KK. raγ, FK. riγ, TJ-Cs. rēi, TCs. rēj'n 'warm' /Steinitz: WogVoc. 317/ mint P., V., AL. min 'gehen', AK., KK. mən-, FK. m'n-, TJ-Cs. m'n /Steinitz i.m. 297/ ~ magy. megy-. A riγ szó TJ-Cs. képviselte tehát nem az általános megfelelést mutatja, de más szavakban is előfordul, hogy ? helyett ε jelentkezik: TJ. mεl, TCs. m'l, P. nīl 'mély' stb. ~ magy. mély; TJ-Cs. šim, AL. šim stb. ~ magy. szem /Stein. 302-3/. Más adatok viszont ősvogul ^xi-re engednek következtetni: Szo., FL. rēγ 'Hitze', rēj'n 'heiss', P. rēγn, ÉV. rēγn, DV., AL. rēn /Stein. 317/ mint Szo., FL. tēym 'ich esse', P., ÉV., DV., AL. tēm /Stein. 216/ ~ magy. e-. Nem feladatomban eme eléggé gyakori változás /Stein. 315/ okainak, körülményeinek vizsgálata, ennek elvégzésére vannak nálam hivatottabbak.

Milyen finnugor előzménye van a fölteendő ősvogul ^xi-nek, ill. ^xi-nek? Steinitz az ősvogul ^xi-t fgr. ^xě-ből, az ^xi-t fgr. ^xi-ből származtatja /Stein. FgrVoc. 28, 60/. Mivel az ősvogul ^xi képviselői több nyelvjárásban mutatkoznak, mint az ^xi megfelelései, talán elfogadható, ha az ^xi-vel

szemben az ^xi-t tartjuk elsődlegesnek. Itt kell megjegyez-
nem, hogy a vogul riγ biztos osztják megfelelői, mint
látni fogjuk, világosan középső nyelvállásu magánhangzóra
utalnak. Az ősvogul ^xi ~ ^xi váltakozást nem vihetjük vissza
az alapnyelvre, mert a megfelelője /Steinitz szerint/ fgr.
^xe ~ ^xi volna, ilyen váltakozás pedig nem mutatható ki /vö.
Stein. FgrVoc. 20, 28/.

Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt
vogul szavak első szótagjának magánhangzója fgr. ^xe-re mu-
tat. Megjegyzendő, hogy Collinder /és mások/ hasonló ese-
tekben fgr. ^xe-t tesznek föl /Coll. i.m. 175/.

Ezek után áttérhetünk a szóbelseji mássalhangzó vizs-
gálatára. A vogul γ ~ β általában fgr. ^xk-külön folytatása,
jelen esetben azonban aligha tételezhetünk föl alapnyelvi
^xk-t. Steinitz kimutatta, hogy az ősvogul ^xiγ, ^xiγ, ^xew, ^xey a
tavdai nyelvjárásokban egybeesett, amennyiben mind a négy
emlitett hangkapcsolat ew-vé változott /Stein. WogVoc.
300/. A fejlődés további utja általában ew > üw > ü volt,
vagy pedig az ew megőrződött /főleg a TCs.-ben/. Steinitz
több példával igazolja állítását. Csak azokat sorolom föl,
amelyekben ősvogul ^xiγ-et tesz föl: Szo., FL. siγ 'Quappe',
FK. sγ, KK. sγ stb. ~ TJ. šüw, TCs. šew; Szo., FL. tiγl
'fliegen', FK. tiγl, AK., KK. tγγl stb. ~ TJ. tewl-, TCs.
tewl; Szo., FL. piγ 'Sohn' ~ TJ. püw, TCs. pew; ősvogul jγ
'er kommt' > TJ. jüw, TCs. jew. A TJ-Cs. rei, TCs. rejən
szavakban tehát nem kereshetjük fgr. ^xk- nyomát, mert akkor

TJ. rū vagy rew, TCs. rew, r?wān volna a szabályos megfelelés. A TCs.-ben azért kellene r?wān alakot várnunk, mert ha az ősvogul īw, īy két szótagra oszlott, akkor elmaradt a labializáció /Stein. i.h./.

Véleményem szerint a hangtani nehézségek alapnyelvi ʰŋ föltevésével áthidalhatók. A fgr. ʰŋ > vog. ɣ hangfejlődés lehetséges /Liimola FUF. XXXI, 110; Collinder i.m. 125, 130/. Pl. /Kannisto mscr./ Szo. lēŋn 'Eichhörnchen', FL. lēŋn, V., AL. līn, P., KL. liŋn, KK. lɔŋn, AK. lɔɣŋn, TJ-Cs. lɛin ~ osztj/Karj.-Toiv./Dj. tāŋkə, Irt. tāŋkə, Vj. lāŋki /vö. FUF. XXXI, 112/; vogL. fagn 'ragni' /MUSz. 641/~ magy. rág ~ jur. luŋga 'gnaw' /Coll. FVoc. 54/? a /Kann. 41/ Szo., FL. nē 'Weib', rau, AL. nē, P. nē, FK. nē, KK. nēe, AK., ÉV. nē, TJ-Cs. nī ~ osztjDj. neŋ, O. niŋ stb. ~ magy. nő szó példa arra, hogy a vogul nyelvjárásokban az hang teljesen el is tűnhet /A riɣ megfeleléseiben is csak ɣ-t vagy ŋ-t találunk./. Az ʰŋ > īy fejlődés nyilván csak akkor következett be, amikor az eredeti īy hangkapcsolat a tavdai nyelvjárásokban már labializálódni kezdett.

A vogSzo. riɣ szó nyelvjárási megfeleléseinek tüzetes vizsgálatai alapján tehát fgr. ʰrenŋ /Stein. ʰrēŋŋ/alakot következtethetünk ki.

Emlitettük fentebb, hogy a vogul riɣ szónak pontos megfelelése van az osztjában. Véleményünk szerint azonban nem a Pais D. által idevont Paas.-Don.J. rew 'Glut, Asche' szót kell az imént tárgyalt vogul alakokkal egyeztetni, mert ennek

az egyeztetésnek súlyos akadályai vannak. A szó alapjelentése ugyanis nem 'meleg, melegség' volt, hanem 'por'. Világosan mutatják ezt a J. rew más nyelvjárásokban levő megfelelőseit /Karj.-Toiv./Dj. rāw, rāw 'fein, feinkörnig' /Salz, Tabak/; Irt. rāw 'feinkörnig' /Salz, Mehl/, Staub; V. rāy 'Müll, Abfalle, Kericht'; Surg./Likr./ reŷ 'feinkörnig' /Salz/, flockige Asche; Surg./Mj./ reŷ Asche, Feinkörnig /Salz/; Trj. reŷ /flockige/ Asche; Ni. raw /Stein. Ni. a = Karj. ä, vö. Stein. OVoc. 62/, Kaz. raw /Mehl- u.a./ Staub /an den Kleidern, auf dem Tisch usw./; O. rāw flockige Asche, Staub; V. tüŷä-rāy 'beim Brennen von Holz entstandene leichte, flockige Asche'; Vj. tüŷä-rāy, Kaz. tútraw 'flockige Asche'. A V., Vj. tüŷä-, Kaz. tút- előtag bizonyosan azonos a V., Vj., Kaz. tüŷät 'Querholz des Bootes' ~ magyar tat főnévvel. A szó a Kaz.-ban összevonódott, a V., Vj.-ban pedig az r előtt elvesztette -t-jét. Érdekes, hogy ezek a nyelvjárások éppen 'tatfa-, keresztfa-por'-ral jelölik a hamut. Ennek az oka nyilván az, hogy a tűzön levő faágak, fadarabok egymáson keresztben fekszenek. A szó tehát eredetileg 'valamin keresztül fektetett fát' jelenthetett, és jelentése csak később szűkült le a maira.

Mielőtt a hangtani vizsgálatra áttérnénk, ki kell egészíteni adatainkat. Az említett rew szónak riw változata is van, amely a ragozott alakokban jelentkezik. Található Paasonen szótárában egy ä. riw 'Staub' szó is. Ez a 'Staub' jelentésű riw nyilván a rew-ből keletkezett szóhasadás

utján, mivel a J. ew őszosztják ^öü, az iw pedig őszosztj. ^üü folytatója /Stein. i.m. 118/; 3 az őszosztjában az ^öü ~ ^üü váltakozás gyakori lehetett, hiszen minden nyelvjárásban megvannak a nyomai, pl. Surg. kəməŋ 'draussen ~ J. kim 'hinaus /i.m. 59/. A többi nyelvjárások általában ^öö-re engednek következtetni: Trj. reŋ, Irt., O. rāw, Ni., Kaz. raw mint Trj. kəməŋ, Irt., O. kəməŋ, Ni., Kaz. kəməŋ 'aus-sen < V., Vj. 1900 kəməŋ /a MaVj. alak megőrizte az őszosztjék hangállapotot; i.m. 65/. A V., Vj. rāŋ ^ää-re mutat /i.m. 65/. Ilyen ^öö ~ ^ää váltakozás több szóban megfigyelhető, vö. V., Vj. käŋi 'Hammer ~ J. kewi.

A nyelvjárási adatok tehát őszosztják ^öö ~ ^üü ~ ^ää-re mutatnak. Hogyan viszonyul ez a hármasság az ősvogulra föltett ⁱi ~ ⁱi -hez? Az őszosztják ^öö és ^ää megfelelője az ősvogulban egyaránt ^ää, de az ^üü hangé ⁱi /Stein. FgrVoc. 80/. Ezen a ponton tehát esetleg kapcsolatot lehetne keresni a két szó között. A szóvégi mássalhangzó vizsgálata azonban azt eredményezi, hogy az osztják és vogul szavakat hangtani nehézségek miatt is el kell választanunk egymástól. A J. -iw ugyanis, mint fentebb láttuk, eredeti ^üü-ből fejlődött. Ez az -ü egészen az ős obi-ugorig visszavezethető. A vogulban pedig az eredeti ^üü delabiálizációja mindig az utána következő palato-veláris mássalhangzó labiálizációjával jár együtt, pl. osztjV. tšüŋ 'Nebel, J. tšiw ~ vogSzo. šik, AK. šenk stb. /Stein. FgrVoc. 81-82/.

A Paas.-Don. rew 'Glut, Asche szó egyeztetése a vogul

ri családjaival tehát sem jelentéstanilag, sem hangtanilag nem lehetséges. A vogul szó pontos megfelelőit találjuk viszont a következő adatokban: B. ruu 'Hitze, Wärme, Schwüle, Dunst' /Budenz MUSz. 658, egyeztetni az általunk is tárgyalt magyar és vogul szavakkal/, Karj.-Toiv.O. row 'Hitze, Kaz. rūw /raw/' Wärme, Hitze /im Haus, in der Badestube, im Freien/, Schwüle, Ni. rūw, rāw 'warm /nicht heiss und nicht kalt/, Irt. wotrāw 'Lufthauch, schwacher Wind, IrtDj. wotrōw 'Windschauer, Kräuselung auf der Oberfläche eines Sees /Wenn kaum ein Wind weht/' és még több összetétel és képzett alak ugyanezekből a nyelvjárásokból.

Bizonyos, hogy a vokális ősosztják palatális redukált hangból keletkezett. Két ilyen hangot lehet fölteni: ^xə és ^xö /Erre hivatkoztunk a vogul ri tárgyalásakor./. Mivel a -w nagy befolyást gyakorol a megelőző magánhangzóra, a szóbelseji vokálist és a szóvégi konzonánst egyszerre vizsgáljuk meg. Az osztják -w általában ősosztj. ^xγ / < fgr. ^xk-/folytatója. Tehát az ősosztják ^xəγ, ill. ^xöγ nyelvjárási megfeleléseit kell szemügyre vennünk. Steinitz külön fejezetben foglalkozik az ősosztj. ^xγ -vel, és szerinte az ^xəγ képviselői a következők: Irt. əγ, Ni. īγ, B. īj, O. ij, Kaz. īw, pl. Irt. jəγ, Ni. jīγ, B. jīj, O. jij, Kaz. jīw 'Vater' /Stein. Voc. 120/; az ^xöγ fejleményei pedig: Irt. əw, Ni., Kaz., B. ūw, O. uw, pl. Irt. təw, Ni. tūw, Kaz. ūw, B. lūw, O. luw 'er' /Voc. 121/.

Mindebből kitűnik, hogy ősosztják əγ semmiképpen nem

jöhet szóba. Ha viszont ^xöy-öt teszünk föl, érthetetlen az O. row alak. Karjalainen a következőket írja erről a row-ról: a row olyan összetételekben alakult ki, mint pl. watrow Windhauch, és később innen terjedt át más alakokra /OL. 208/. Vannak azonban olyan összetételek is, amelyekben az előtag labiális magánhangzót tartalmaz, pl. O. muwrow aus der Erde, vom Erdboden aufsteigende Kälte, és kérdéses, hogy a muwrow és más hasonló összetételek annyira kevésbé lettek volna gyakoriak a watrow-félékkel szemben, hogy azok hatására eredeti labiális vokálisuk labiális környezetben is illabiálissá vált volna. A magam részéről azon a véleményen vagyok, a szerintem kétségtől idetartozó vogul adatokat is figyelembe véve, hogy itt szintén fgr. /Stein./ ^xöηből kell kiindulnunk. Az ^xö az ^xη hatására a kései őosztjákban labializálódott /illabiális magánhangzó az osztjákban palato-veláris mássalhangzó előtt gyakran labializálódott, vö. Stein. Voc. 113/, tehát ^xöη hangkapcsolat keletkezett. Az eredeti őosztják palatális labiális magánhangzók a nyugati nyelvjárásterületen ^xη és ^xk szomszédságában a labialitás megtartása mellett velarizálódtak, pl. V., Vj. /= őosztj./ ^xkör, Irt. ^xkör, Ni., Kaz., B. ^xkür, O. ^xkur Fuss /Voc. 112/. Mivel az általunk vizsgált szóban az ^xöη hangkapcsolat másodlagos, kései, föltehető, hogy az említett velarizáló tendencia a legtöbb nyelvjárásban már lezárult a ^xröη alak létrejöttének idejére. Ezért ebben az esetben az ^xö ^xη előtt is az általános

ö > ə fejlődést követte, pl. V., Vj. jör-, Irt. jər- 'bin-den' /Voc. 94/. Tudjuk, hogy a magánhangzó delabializációja az osztjákban az utána álló mássalhangzó labializációját okozza /Voc. 120-121/, így érthető az ö η > ə η_0 > əw változás. Az η hang a Surg. nyelvjárásban fonéma értékű /Voc. 7/, a nyugati nyelvjárásokban azonban nem fordul elő, ezért a labiális képzésmozzanatok hangsúlyozásával hamarosan w-vé lett.

A fgr. η > osztj. w fejlődés lehetséges /Liimola FUF. XXXI, 110; Collinder CompGr. 125/, pl. Paas.-Don.K. χaw 'Monat', Kaz. /Voc. 125/ hūw ~ md. kon, kov ~ magyar hó; /Karj.-Toiv./Irt. tšiw 'Nebel', Ni. šix, Kaz. šiw, O. siw ~ zürj. tšj 'Rauch' ~ votj. tšjη; Irt. tīwat 'Köcher', Ni. tīyat, Kaz. tīwat, O. tīwat ~ ?magyar tegez. A fentebb vázolt módon létrejött rəw szó ə hangja a w előtt később könnyen labializálódott, pl. V. lör 'er', Dj. təw, Ni., Kaz., B. lūw, O. luw /Voc. 121/.

Más volt a fejlődés menete az elszigetelt obdorszki nyelvjárásban, ahol egyes tendenciák bizonyára csak megkésve jelentkeztek, s ezért valamivel tovább is tartottak, mint más nyelvjárásokban. Itt még végbemehetett a velarizáció, de már csak félig. Fentebb láttuk, hogy ebben a nyelvjárásban az ö 'k és η mellett u-vá változott /V., Vj. kör ~ O. kur/. Az ö > u fejlődés azonban csak ö fokon keresztül történhetett, erre mutat az Irt. kör adat, valamint az a körülmény, hogy az ö és az ö is o, ill. o hang-

gá fejlődött /Voc. 112/. Az O.-i $\text{'}\ddot{o}\eta > \text{u}\eta$ változás bizonyára az $\text{'}\eta$ labializáló befolyásával függ össze, hiszen az u labiálisabb, mint az $\text{'}\ddot{o}$; $\text{'}\eta$ előtt egyébként az eredeti, tehát nem $\text{'}\ddot{o}$ -ból keletkezett $\text{'}\ddot{o}$ hang is u -vá vált, pl. V. $\text{s}\ddot{o}\eta$ 'Ecke' ~ O. $\text{su}\eta$ /Voc. 85./ A palato-veláris mássalhangzók labializáló hatása már az előosztjákban is jelentkezett /Voc. 112/, később azonban nyilvánvesztett erejéből, hiszen különben ma már nem találnánk előtt illabiális magánhangzót, amire pedig több adat van, pl. Irt. $\text{si}\eta$ 'Biegung der Schlittenkufe'. Az elmondottak alapján fölteszük, hogy az O.-i $\text{'}\ddot{o}\eta > \text{u}\eta$ fejlődés korábban kezdődött és korábban is ért véget, mint az egyéb hangtani helyzetekben lefolyt $\text{'}\ddot{o} > \text{v}$ változás /pl. V., Vj. $\text{p}\ddot{o}\text{r}$ 'Bohrer' ~ O. por /. Mivel az O. $\text{'}\text{r}\ddot{o}\eta$ szó hosszú, $\text{'}\text{r}\eta > \text{'}\text{r}\ddot{o}\eta > \text{'}\text{r}\ddot{o}\eta$ folyamat eredményeként alakulhatott ki, érthető, hogy az $\text{'}\ddot{o}\eta > \text{u}\eta$ fejlődésben már nem vehetett részt, hanem a tovább ható általános $\text{'}\ddot{o} > \text{v}$ tendencia következtében $\text{'}\text{r}\ddot{o}\eta > \text{'}\text{rv}\eta > \text{row}$ alakot öltött. Az $\text{'}\eta > \text{'}\eta_0 > \text{w}$ változás ugyanúgy magyarázandó, mint a fentebbi $\text{'}\ddot{o}\eta > \text{'}\eta_0 > \text{w}$ folyamat.

A fent elmondottak alapján az a véleményem, hogy a tárgyalt osztják szót is finnugor $\text{'}\text{re}\eta\ddot{y}$ /Steinitz $\text{'}\text{r}\ddot{e}\eta\ddot{y}$ / alakból lehet származtatnunk.

Dolgozatomban a magyar és az obi-ugor szavak vizsgálatát egymástól elkülönítve végeztem, az eredmény azonban azonos volt: minden esetben fgr. $\text{'}\text{re}\eta\ddot{y}$ föltevése bizonyult a legvalószínűbbnek. Az elemzett magyar, vogul és osztják szavak tehát

minden valószínűség szerint etimológiai megfelelői egymásnak.

Mint már említettem, Pais a reg családjához kapcsolja a zürjén ru ~~Dunst~~ 'Dunst, Dampf' szót is. Szerintem azonban nincs okunk kételkedni Toivonen régi etimológiájában, amely szerint a zürjén ru az osztjákni. rut, Kaz. rot 'Nebel' stb. szóval tartozik össze /FUF. XVIII, 189; Collinder FgrVoc. 111/. Ellenben teljes joggal eredeztethetjük az imént kikövetkeztetett fgr. re-
28 töböl az alábbi szavakat: zürj. regid 'schnell, bald; votj. đzog 'helteinen, kuuma', Munk. žog /Sar./ 'igen meleg, forró', Kaz. žog 'gyors, sebes; gyorsan, hamar'.

Jelentéstani problémák nincsenek. A votják szó részben megőrizte a 'meleg, forró' alapjelentést. A heves 'warm' > 'schnell' fejlődés lehetséges voltát éppen heves szavunk igazolja. A 'gyors' jelentés nyilván annak alapján alakult ki, hogy a gyors mozgás, cselekvés mindig kimelegedéssel, hővel jár, pl. Hevesen jött. = Kimelegedve /tehát biztosan gyorsan/ jött. A 'hamar' jelentés fejlődhetett a 'gyors' érteleméből is, pl. Gyorsan megcsinálok. > Hamar megcsinálok; de a 'meleg' -ből is, pl. /azon/ melegében szavunknak ma 'mindjárt, hamar' jelentése van. Ez a kifejezés talán az étkezéssel kapcsolatban keletkezett: Melegen megeszem a levest. = Mindjárt megeszem a levest /mig ki nem hül/.

Hangtanilag szintén lehetséges az egyeztetés. A zürj. r ~ votj. đz a finnugor r szabályos folytatása. A szóbelseji magánhangzó szintén visszavezethető fgr. e-re. A regid ~ đzog szavakban óspermi e-t kell föltenni /E. Itkonen FUF. XXXI, 179/.

az pedig valószínűleg képviselhet előpermi, fgr. ^ˈe-t is, pl. zürj. tsegni, votj. tsigini 'brechen' ~ ?md. sivems, ősalak /Urform/ Itkonen szerint: ?senä, ?tseä /FUF.XXXI, 179/. Az őspermi ^ˈe szabályos képviselése zürj. e ~ votj. e vagy zürj. e ~ votj. o. A tsigini szóban a velarizáció /e > o/ a szóeleji ts- miatt marad el.

A permi g lehet finnugor ŋ folytatója, mivel az ŋ és ŋk megfelelései gyakran keverednek egymással. Vö. finn sii, siihirsii 'central ridge-piece under a roof; inner ridge' ~ zürj. siger 'framework supporting a roof stb.' ~ votj. sig 'attic, room at the top of a house stb.' ~ osztj. siŋi 'bend, curve in runner of a sledge; the foremost /curved/ part of a sledge' ~ ??jur. si 'wall /opposite the door/ of a tent' ~ kamasz siŋ, Coll. FgrVoc. 56; zürj. mog 'action, transaction, affair' ~ votj. mug 'business, affair, occupation, transaction' ~ ?magyar mű ~ műve ~ műve 'work' stb. ~ jur. mī- 'make, fabricate, carpenter, build' ~ tavgi mee- 'make' ~ szelkup mee- stb., Coll. FgrVoc. 37; zürj. tsegni, votj. tsigini 'brechen' ~ md. sivems.

Reg szavunk családját esetleg egészen az uráli alapnyelvig vissza lehet vezetni. A fgr. ^ˈrenj- tövel összefügghet ugyanis az alábbi jurák szó: Budenz leju 'láng: tu leju 'láng, Reg. tu leju, Castr. leajo, leju, Lehtisalo O. lējju 'Flamme', Sj., K., I., MB., N., U-Ts. lējjo, T. lēj-júmpi 'brennt mit einer Flamme', Kis. rējnájji '3. sg. fut.', rējʹús 'hörbar brennen', M. lējjemdāw 'ich zündete an /ein

Streichhölzchen/ stb..

A jurák l ~ r szabályosan megfelel az alapnyelvi r-nek. Az ē helyén ugyan inkább ē-t várnánk, de a velarizáció lehet másodlagos, mivel egyéb, kétségekívül magashangu szavakban is jelentkezik, pl. K. sēw 'Auge', O. sēw Gun 'Sehweite', U. sēw ~ magyar szem ~ finn silmä; O. wēn nek 'Hund' stb. ~ magyar fene ~ finn peni..

Eredeti magas magánhangzóra utal a -j- is, amennyiben egyeztetésünk helyes. Az ŋ > j fejlődésre ugyanis csak egy palatális hangrendű szóban találunk példát: O., Sj., U. stb. jij 'Schwiegersohn' ~ osztj. wen ~ magyar vő ~ finn vävy.

Hangtani vizsgálódásaink eredményeképpen a következő szavak összetartozását tartottuk lehetségesnek: magyar reg, fege, regél stb., rejt, rejte, elrejtőzik stb., részeg, reggel, régi, rögvest, rögtön ~ vogul riy 'Wärme', Hitze stb. ~ osztják ruw 'Wärme' Hitze stb. ~ zürjén re-gid 'schnell', bald ~ votják dzog 'heis' stb. ~ jurák lēj ju 'Flemme' stb..

Ezekből a megfelelésekből világosan kitűnik, hogy a szócsalád alapjelentése 'melegség, forróság' lehetett. A zürjén és a votják szavakat jelentéstanilag már a dolgozat hangtani részében tárgyaltam, ki kell térnem azonban az idekapcsolt magyar nyelvi adatok szemantikai kutatására is. Mint előbb említettem, a magyar szavakkal kapcsolatos jelentéstani problémákat Pais Dezső és Balázs János már kimerítően és általában meggyőzően megoldották. Az alábbiakban az ő fejtegetéseiket foglalom röviden össze, ha

azonban egyes pontokban az ő magyarázataikat nem tartom elfogadhatónak, megkísérelek újabb megoldási lehetőségekre rámutatni.

Révül, réül, réület stb.

Ezzel a szócsoporthal Balázs János foglalkozott a leg-részletesebben. Hunfalvy /NyK. V. 247-252/ és mások nyomán megállapítja, hogy a vogulok a magyar révül szó etimológiai megfelelőjével /Szo. ri , T. rei Wärme, Hitze stb./ jelölik a sámán elragadtatását, ekstázisát. A következőket idézi Hunfalvytól: / a sámán a dobát addig veri/, "mig elragadtatásba esik, mi a test reszkesedésével jelenti ki magát, s ekkor azt mondják róla Tárom rej täuen johts = a Tárom /isten/ réje reá jutott; vagy Táromnel réjl johtäues, pinves = isten által réj-vel van meglátogatva, megrakva; vagy Tárom jäni réj täuen johts, láting täuen ti pini = isten nagy réj-e reá jutott, szólni ösztönzi őt..."

A továbbiakban főleg V. F. Zujev: Matyerialü po etnografii Szibiri XVIII. veka /1771-1772/ Moszkva - Leningrád, 1947, című műve alapján megállapítja, hogy a sámán szellemidézése, ekstázisba esése a sátorban égő hatalmas tűz mellett történt. Innen származik tehát az "isteni melegség", nem pedig a pálinkától és a mérges galóca evésétől. A sámán a tűz füstjében ugrál, a füst bódítja el. A füst bódító hatását azáltal fokozzák, hogy

narkotikus anyagokat égetnek el a tűzben. Utal arra, hogy a révül-lel egyeztetett osztják Kaz. rűw, O. row stb. szavak főleg 'zárt helyen keletkezett, rekkenő hőség-et' jelentenek, ami jól illik ebbe az összefüggésbe.

Az oroszból is kimutatja a 'hőség' > 'kábulat' jelentésfejlődést: ugar "1. Fojtó, mérges gáz, a szén elégtelen elégésének terméke /egyebek közt a kályhában keletkezik, a füstjárat időelőtti elzárásakor, a szén elégése előtt/,; E gáz mérgezésétől okozott beteg állapot, 3. önfeledt, eksztatikus állapot."

Ezzel a fejtegetéssel kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy Balázs tulzottan hangsúlyozza a füst bódító, melegítő hatását. Erre azért van szüksége, mert mint látni fogjuk, a rejt igét a narkotikus füst elfedő, elhomályosító hatásával magyarázza. Azt hiszem azonban — bár nem vagyok etnográfus, a sámánizmus szakértője, de ismerem az alkohol tartalmu italok hatását — , hogy az alkohol és a mérges gombák hevítő, bódító ereje a füsténél lényegesen nagyobb lehetett. Egyébként is a révül magyarázata szempontjából teljesen mindegy, hogy mitől lesz a sámánnak melege, a lényeg az, hogy melege lesz. A rejt 'verhehlen' igét pedig, úgy gondolom, másképpen kell magyarázni.

Rejt, elrejtezik, rejtek stb.

Balázs szerint a rejt¹ verhehlen¹ jelentés érintkezésen alapuló jelentésátvitellel keletkezett, hiszen a narkotikus füst nemcsak hevíti, kábitja, hanem egyuttal el is rejti, el is takarja a jelenlevők szemem elől. Véleményem szerint valószínűbb az a felfogás, amelyet például Pais Dezső is vall, hogy ti. ¹lázba, révületbe, önkivületbe ejt ¹> ¹elvarázsol, elbűvöl ¹> ¹varázslással elpusztít, eltüntet ¹> ¹elrejt¹ jelentésfejlődés történt. Ezt a jelentésfejlődést több népnyelvi adat támogatja. A közismert regös-ének refrénje: Haj, regő / < regöl / rejttem nyilván azt jelentette: " Haj, varázssal varázsolom /P. D. Reg 9/.

A varázslattal eltüntet jelentést mutatja a következő szegedi adat: " Rejtsd uram teremtőm ezt a sujos nyaváját /Nyr. XXVIII, 100/.

A rejt ige reflexiv alakja, a rejtezik szintén őrizi még a népnyelvben egy régibb jelentését: ¹tetszhalott lesz / < ¹önkivületbe, révületbe jut, felhevül/:

" Mondd meg azt, jó Bence, az édesanyámnak:

Gyászba borult mostan csillaga fiának:

Egykorig nem látja, még nem is hall róla;

Eltemetik hírét, mintha meghalt volna!

De azért nem hal meg, csak olyaténképen,

Mint midőn az ember elrejtezik mélyen,

És mikor fölébred bizonyos időre,

Csodálatos dolgot hallani felőle."

/Arany: Toldi IV. 21-22, idézi B.J./

A rejtek szóban ugyanaz a deverbális nomenképző van, mint pl. a hajlék ~ hajolni, nyomdok ~ nyomni szavakban /Balázs 434/.

Reg, regöl, regös-ének stb.

Pais szerint kellett lennie egy reg hevület, varázslat, eksztázis¹ jelentésű szavunknak. A Dunántúlon ismeretes egy reg szó, amellyel különféle, főleg állati kórokat jelölnek, pl. Reg fussa el a dógod /Ormányság/. Az 'önkivületi állapot' > 'kóros állapot' jelentésváltozás egészen természetes.

A szó -s képzős származéka 'varázslatos' jelentésű lehetett. Bizonyára ezt őrzí a regös nagy vth kifejezés. Ezzel a kifejezéssel jelöli ráolvasásaiban Bornemisza azt az utat, amelyen a betegség jár. Az van meg regös-ének 'ráolvasó, varázsló ének' szavunkban is.

A reg -l képzős származéka a regöl ráénekel, ráolvas¹ szó.

Regös, R. Regus/olvasd: Regüs/, részeg

Eme szavunk kialakulásának Pais szerint több idődtéka lehetett.

1/ A 'varázslatos kábulat' mellett a más okból keletkezett kábulatot is bizonyára a reg szóval jelölték, annál is inkább, mert a varázslásos ünnepekkel egyidőben nagy evést-ivást is szoktak csapni, amelyek folyamán aztán nemcsak a sámán, hanem a többi ember is révületbe

esett. A reg tehát valószínűleg lerészegedést, nagy ivászatot is jelentett. Ennek a szónak az -s képzős származéka nagy ivás, nagy italozás² részese¹ jelentésű lehetett. Tudjuk, hogy a regösök részt vettek az udvari lakomákon.

Az itt elmondottak alapján érthető részeg szavunk kialakulása is.

2/ Pais szerint a regösök az udvari bolond szerepét is játszották. Ezt annak az alapján teszi föl, hogy régi írások ilyen nevű regösöket is emlitenek: Kuke olv. Küke ostoba, félkegyelmű, Ruga valószínűleg rugó, rugdalódzó stb.. A reg-ös szó pedig lehetett révületes, nem normális, bolondos¹ jelentésű.

3/ Az eredetileg csak varázslást, ráéneklést jelentő reg szó később jelölhetett általában mindenféle éneket, és így regös annyit jelentett volna: énekes.

Véleményem szerint eme harmadik magyarázat látszik a legmeggyőzőbbnek, de teljesen azért ez sem győz meg. Csupán a részeg szóra vonatkozó fejtegetéseket érzem valószínűeknek. A rege ~ regél szó párral kapcsolatban megkísérellek új magyarázatot adni erre a szóra.

Rege, regél

Pais szerint a rege valószínűleg a reg ige igeneve, a regő változata, a regél pedig vagy a regel-ből változott el, vagy a rege -l igeképzős származéka. Jelentés-tanilag a következő magyarázatot adja: révületben való beszéd¹ > bolond — így szemilis is — vagy zavaros,

homályos értelmű beszéd, > öreg ember, főképpen asszony nem világos: más viszonyokhoz szabott "korszerűtlen" beszéde > régi időről, ködös multról szóló beszéd /Reg 11/.

Pais magyarázatát mind alaktani, mind jelentéstani tekintetben nehézkesnek tartom. Szerintem Réthei Prikel Marián alaktani fejtegetései a legmeggyőzőbbek /Nyr. ~~XX~~ XLV, 6-12/, noha jelentéstani következtetései szerintem is elhibáztak. R. Prikel Mariánnal együtt azt tartom, hogy a reg alapszóból előbb -l képzővel a regel alak fejlődött ki. A hasonló jelentésű mesél és beszél hatására amásodik szótag magánhangzója analogikusan megnyult. A regél alakból viszont újra csak a mesél: mese hatására regél: rege elvonás történt.

A komplikált jelentéstani fejlődés föltételezésére bizonyosan az indította Paist, hogy régi nyelvünkben a szónak ilyen jelentései voltak: PP. 1708, PPB. 1767 "Agno^e rege: Anilis cantilena, Anicularum deliramenta./Alter Weiber Liedlein, Thorheiten/ /Ein alter Weiber Gesang/", továbbá "rege: Anilitas, Delirium, ve^tus cantilena. /Das weisse oder graue Alter, Aberwitz, ein alt Gesang./ /alte Weiber-Zeit, alter Gesang/" stb..

Véleményem szerint a 'bolondos, zavaros beszéd' és a 'régidőkről, a ködös multról szóló beszéd' jelentések nem egymásból, hanem egymással párhuzamosan alakultak ki. A közös alapot a révületbe eső sémán beszéde képezte.

Mag

Mielőtt elképzelésemet bővebben kifejteném, szeretném idézni az eddigiek során már említett Zujev leírását az osztjások sámáneksztázisáról: "A sámán a sátorban égő hatalmas tűz mellett érhetetlen szavakat mormol és várja az ördög érkezését. Ugy tartják ugyanis, hogy a tőle feltett kérdések alapján az ördög megmondja a jövőndőt és megmutatja neki azt a helyet, ahol a legjobb vadász területek vannak. Ha baj éri őket, megmutatja, milyen módon lehet megmenekülniük. A feleletre türelmetlenül várók folyton-folyvást kiáltoznak, üstöket és deszkadarabokat vernek és egyéb módon éktelen zajt csapnak körülötte egészen addig, amig kék köd vagy füst jelenik meg fölötte. Ekkor a sámán hűl ide, hol oda ugrik, mint a megszállott. A sámánok ennek folytán több mint egy óra hosszágig eszméletlenek és érzéketlenek szoktak lenni. Amikor felocsudnak, a feltett kérdésekre ravasz feleleteket adnak, vagy azt mondják, ami éppen eszükbe jut, vagy éppen félrebeszélnek. Tűviről-hegyire elmondják, hogy látták meg az ördögöt és hogy mi történt velük". /Zujev i.m. 45/.

Láthatjuk tehát, hogy a sámán beszéde kettős jellegű volt: egyrészt a be nem avatottak számára sokszor érthetetlen, zavaros, másrészt pedig csodálatos kalandokról szólt. Ezért a föltehető reg eksztázisban való beszéd nomen is kettős értelmű lett: jelölt 'zavaros, érthetetlen' > bolondos, zagyva beszéd-et és ugyanakkor 'csodálatos kalandokról szóló' > régi csodálatos, mesés

eseményeket tárgyaló beszéd-et is. Ez a reg szó igeiként is állhatott a megfelelő jelentésben.

Az 'érthetetlen beszéd' > 'bolondos beszéd' jelentésfejlődés magától értődik. Természetesen amíg őseink hittek a sámánban, addig nemigen volt a szó jelentése pejorativ. A 'bolond, szenilis beszéd' értelem elég későn jelentkezik, de ezt megmagyarázza az a tény, hogy a középkori magyarok, mint megannyi más nép, keresztény vallások ellenére bizonyosan még sokáig hittek a pogánykori babonákban is. Diószegi Vilmos még a közelmúltban is számtalan népi babonát gyűjtött össze az elrejtőző, révületbe eső sámánokról és a tulvilágon "viselt" dolgaikról /D. V. A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben, Budapest, 1958/.

A 'csodálatos kalandokról szóló história' > 'rege, régi mesés, csodálatos eseményekről szóló beszéd' jelentésváltozást az a körülmény teszi érthetővé, hogy a "csodálatos dolgoknak" mindig is az volt a természetük, hogy ott és akkor szoktak "végbemenni", ahol és amikor a csodálatos elbeszélést hallgató ember nem lehetett jelen, azaz általában a múltban.

Nyelvemlékeink adataiban sokszor nehéz megkülönböztetni a kétféle jelentést, mivel az oklelveleket író vallásos vagy humanista műveltségű tudos szerzők azokat a népi elbeszéléseket is "csacska énekeknek" nevezték, amelyeket a népi énekes hallgatósága a legkomolyabban elhitt.

Ennek tudatában csak a következő rendszerező megjegyzéseket szeretném tenni. A Pais által idézett rege 'anilis cantilena' stb. és a XVIII. századtól kezdve adatolt regél 'bolondokat beszél, össze-vissza beszél' szavak alighanem a sámán érthetetlen beszédének alapján fejlődtek ki. A kései előfordulás okáról föntebb volt szó.

Az OklSz.-ban van kérdőjellel egy rege 'anilis cantilena, delirium' adat is: 1240: Quorum nomina sunt hec Olta Grab Sucoro Herdeu Regue /Pannh. 27/V/. Ez a Regue azonban nyilvánvaló íráshiba Regeu = Regő helyett, hiszen az ue betűkapcsolat soha nem jelölte az e hangot /vö. Knieszsa: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 191, 193/. Ez a Regő bizonyos a reg ige melléknévi igeneve. Azt nem lehet biztosan tudni, hogy a 'bolondokat beszél' vagy a 'regél' jelentésű-e, hiszen a Regő személynév volt, s ezért nem ismerhetjük pontos jelentését. Mivel azonban a 'regélő-t' általában 'regős'-nek szokták nevezni, valószínűbbnek tartom, hogy a Regő a 'homályosan > bolondosan beszél' jelentésű ige családjába tartozik. Nem lehetetlen, hogy ennek a Regő szónak még csak 'homályosan beszélő' jelentése volt. Ha tényleg így van, akkor ez az adat nagyon fontos, mert a 'bolondos beszéd' és értelem általam föltett 'homályos beszéd' előzményére ez volna egyetlen adatunk.

A régi csodálatos eseményekről szóló ének 'jelentéskörben' tartozhat szerintem a regős ~ reges /R. Re-

gus/ szó, amely a reg főnév -s képzős származéka. Szerintem tehát a regös szó már kezdetben is speciálisan a régi csodás történeteket előadó énekest jelölhette. Ez a jelentés közvetlenül a sámán tevékenységéből magyarázható, s nem kell bonyolult jelentéstani fejlődési folyamatokat föltételeznünk. A regös-ön kívül szerintem ebbe a második jelentéskörbe más régi adat nemigen tartozik. A rege 'Märe', regél 'erzählen' szavakat a nyelvújítók képezték az egyedül megmaradt regös szóból elvont reg tőből a mesél: mese, regél 'bolondokat beszél': rege 'bolondos beszéd' szópárok analogikus hatására.

Bizonyosan voltak olyan igék is, amelyek a regös által kifejtett cselekvést jelölték. Mivel a 'zavarosan beszél' jelentésű regél ige közös eredetű a reg 'Märe', szóval, az 'erzählen' jelentést is valószínűleg a reg, később /az-l gyakorító képzővel megtoldva, a folyamatos, hosszan tartó cselekvés kifejezésére/ regél hangalak hordozta. A 'reg', 'regél' régi csodás dolgokat mesél 'jelentésű igék nyoma azonban nem maradhatott fenn, mert a regös, regél 'erzählen' szócsalád még első világi tartalmu összefüggő szövegeink megírása előtt a regösökkel együtt kiveszett /SzófSzót. 254/. Szórványemlékeinkbe pedig egyedül csak a regös főnév kerülhetett be, hiszen ezek a nyelvemlékek általában csak magyar főneveket — főleg személyneveket — vettek föl az idegen nyelvi szövegbe, amikor meg kellett nevezni valakit vagy valamit.

Még csupán arra kell kitérnem, hogy ha szerintem a regös ~ regüs ~ reges, valamint a rege, regél szavak szorosán összetartoznak, miért van az, hogy az -s képző előtt legtöbbször ö áll, az -l előtt pedig mindig e. Azt hiszem azért, hogy a korábban tárgyalt fegöl ráolvas, varázsol és a regél regét mond, ill. zavarosan beszél igéket alaktanilag is meg lehessen különböztetni. A regös ~ reges esetében ez nem volt szükséges, mert a regös ~ reges régi énekek énekese és a regös varázslatos szavak szófajilag különültek el. A regös énekes szó nagyon korán főnevesült, és a mondatban általában azokat a szerepeket töltötte be, amelyeket a főnév szokott; a regös varázslatos szó viszont melléknév maradt, s a mondatban leginkább tulajdonságjelzőként szerepelt. Arra, hogy egymástól szófajilag elkülönült szavaknak nem feltétlenül szükséges alaktanilag is elkülönülniük, jó példa lehet haza 'nach Hause' és haza 'Vaterland' szavunk, amelyek azonos eredetűek.

Reggel

Reggel szavunk alapszava, a reg megtalálható régi kódexeinkben: JóK. 92: "Ha az frater holual reg eret zewlewtt ennek hyzem hogy haznalna nek"; ~~Monírók~~ Monírók XXVII, 140: " Jóregg az munkához hozzá akartak szinte fogni" stb..

Pais szerint a reg tőből al vagy -vel raggal képződött a reggel /a g geminálódott/ ~ regvel határozószó,

pl. Jókk. 92: Ygen reguel, Cal. 635: mane: Reggel. Mivel Mészöly minden bizonnyal helyesen eredezteteti -vel instrumentális ragunkat az -l ablativus ragból /a -ve elem a szótöbblől tapadt az -l-hez, mint -vá ~ -vé ragunk v-je is, vö. FUF. XXI, 56-73/, a regel /vö. VirgK. 39: regerre iutuan/ ~ reggel ~ regvel alakokban ugyanannak a ragnak különféle változatai vannak.

Jelentéstanilag Pais 'meleg, hőség' > 'gőz, köd' > 'reggeli idő fejlődési folyamatot tételvez föl. Ez a magyarázat véleményem szerint is lehetsége, hiszen mint Pais említ, a napfölkelte utáni köd, pára alapján könnyen jellemlhették a reg köd, pára szóval a 'reggel'-t.

Rég, régi, régen stb.

Alaktanilag Pais a következőképpen tisztázza, meggyőzően, a rég, régen, régi szavaknak a reg, reggel szócsoporthoz való viszonyát. A nyelv lehetőség szerint igyekszik kiküszöbölni a zavart okozó homonimákat, ezért a 'korán' és egyúttal 'régen' jelentésű rég szó e hangjának pótlónyulása következtében előállott rég ~ rég változatokat a nyelv nem egységesítette, hanem a rég-et korán, reggel, a rég-et pedig egykor, régen jelentésben kezdte el használni. Hasonló ehhez a jelenséghez a feltételes mód egyes szám harmadik személyének tárgyas -ná és alanyi -na igei személyragjának kialakulása. Mint ismeretes, eredetileg mind a tárgyas, mind az alanyi ragozásban -ná volt a rag. A szóvégi hosszú magánhangzók megrövi-

dülése során na ~ na ingadozás keletkezett, amely azonban nem egyenlítődött ki, hanem, a kettős /tárgyas és alanyi/ funkciót egymás között megosztva, mind a kettő megmaradt.

Később fokozta a rég és a rég közötti különbséget az a körülmény, hogy az eredeti ragtalanság megszüntetése a rég esetében az l, a rég esetében viszont az n határozóraggal történt. Pontos mása ennek az elkülönülésnek a nap-pal 'bei Tage' és a napon 'an einem Tage' szavak különböző irányu fejlődése.

A régi szavunk a rég alapszóból és az -i melléknév-képzőből tevődik össze.

Paisnak a főntebb tárgyalta szavakra vonatkozó jelentéstani fejtegetéseit viszont komplikáltaknak, nem meggyőzőnek érzem, pedig Pais kétféle lehetőségg¹el is számol. Szó szerint idézek /MNY. LIV, 190-191/: "A regé-vel kapcsolatban a MA. 1621. és 1708., valamint utána PP. és PPB. adatolta 'delirium' és 'delirium anicularum' jelentésből indulhatunk ki, továbbá az "agnók" olyan megítéléséből, amely a következő mondásokban jelentkezik: Pó : Igazs.: "Agno beszéd az, a mit a pápisták regéllenek" /NySz. agnó; rege al. regél-nek idézve/; Com: Jan.: "A szószátyár, a bolond beszédű agnói alkalmatlan híjában valóságokat elő hozvan alkalmatlankodik" /NySz. agnói/. Ilyen jelentés Kifejlődését a rég ~ rég/i esetében is föltehetjük, és benne kaphatjuk kezünkre azokat a szájakat, amelyek a

történetileg kimutatható és most élő értelelemhez vezetnek. Az 'aggkori eszelőködés vagy gyengeelméjűség, öreges szellemi állapot: senilitas, anilitas' után következhetett az 'öregség mint általában a jellegzetesség' majd 'öreg kor', ebből 'hosszu idő', s az utóbbi átmehetett a 'régiség, régi' értelembé. Ez az egyik jelentéstani megoldás.

A másik magyarázat a PéldK.-beli gonosz régi agnó-vel összefüggésben merülhet fel. Arra gondolhatunk, hogy az 'idős, öreg, vén' értelelemhez még társult valami jelentéstartóbblet, aminél fogva ez esetben a gonosz szóval együtt az agnó jelzőjévé tették. Az agnó itt méregkeverő, varázslóféle, valami olyan, amilyen ÉrdyK. 429b: "byes ba-yos aghne" vagy MA.: Scult.: "Sokan talaltatnac, a Kic őrdöngösökhöz, babonás agnókhöz folyamodnak". Ime! egy mozzanat, amelyik a régi-vel kapcsolatban a varázslat kifejezőköréhez tartozó reg elem felé mutat. A varázslás, bűbájosság nem utolsó sorban "agnó"-i, vénasszonyi kedvtelés, hivatás volt. Ezért megvan a lehetősége, sőt valószínűsége annak, hogy főképpen ők kapták meg a régi: régi jelzőt.

Tehát a régi-nek a rég-gel való jelentéstani kapcsolatára nézve kétféle indítékkal is számolhatunk. Lehet, hogy a kétféle indíték külön-külön érvényesült. Azonban az is lehetséges, hogy a jelzett indítékok egy irányban hatottak, és egységes eredményre vezettek."

A két magyarázat közül szerintem a második a valószí-

nübb, de nem tudom, nem lehet-e itt egyszerűbb megoldást találni. A magam részéről lehetségesnek tartom, hogy a 'rég, régi, régen' jelentések a 'reggel, korán' jelentésből származnak. A nap második részében lefolyt beszélgetésekben ugyanis gyakran előfordulhattak ilyesféle válaszok: Már reggel megcsináltam, már korán fölkeltem stb.. Ilyenféle összefüggésekben a reg szó könnyen fölvehette a 'jóval előbb' > 'már régen' jelentést.

Eme föltevésemet támogatja az a körülmény, hogy több nyelvben azonos etimológiájú szó jelöli a reggel és a régen fogalmat. Erre már Budenz hozott példákat /MUSz. 65o/: török /csag./ irte 'früh, zeitlich; der Morgen, morgens' és irteki 'alt, vergangen', finn aamu 'reggel' és emmoia 'egyor', Az aamu és emmoia szavak azonos eredetét a SKES. is lehetségesnek tartja /I, 1-2/. Tudomásom szerint pedig az idézett török és finn szavakban aligha kereshetünk samanisztikai vonatkozásokat.

Rögtön, rögvest

Ezeknek a határozószóknak alakutani kialakulását Pais a következőképpen magyarázza: A rögvest /mint a nézvest, folyvást stb. is/ egy 'meleg' alapjelentésű reg ~ rég vagy rek ~ rek igéből alakult ki; a -ve- a jelen idejű melléknév i igenévnek egyik változata, megtöltve az -s képzővel és a -t határozóraggal. A rögtön ~ röktön a -t képzős melléknévi igenév -n ragos alakja.

Jelentéstanilag 'meleg' > 'varázslat' > 'gyorsaság, hir-

telenség jelentésfejlődést tételez föl.

Pais fejtegetéseivel csak részben értek egyet. Az ő nyomdokain haladva, de más eredményre jutva a következő módon kísérelem meg a rögtön és rögvest szavak kialakulásának megmagyarázását. Kellett lennie egykor egy reg melegedik igének, amelynek rög változata is volt, köztudomásu ugyanis, hogy ő-ző nyelvjárásainkban más nyelvjárások /és a mai köznyelv/ é hangjának általában ő felel meg. Hogy ma mégis az ő-s alakok terjedtek el mindenütt, annak az az oka, hogy a szó a használatból kiveszett, és csak a nyelvújítók elevenítették föl /bizonyosan ő-s nyelvjárás: forma alapján. SzófSzót. 262/. A népnyelvből találunk példát az é-s változatra is: regvest, Baranya m. Drávafook /MTSz. 318/. Érdekes, hogy az Ormányság nyelvjárása /Drávafook oda tartozik/ erősen ő-ző, mégis csak onnan van é-s adatunk. Az Ormánysági Szótár ezt a szót nem tartalmazza, de a szótár anyagának gyűjtője, Kiss Géza említi a Bevezetőben /XXV. oldal/, hogy az Ormányság egyes részein néhány szó é-vel hangzik. A regvest adat föltehetőleg ezek közé sorolandó.

A rögtön alak pontosan olyan, mint pl. a fáradtan: igező + a befejezett melléknévi igenév képzője, a -t, + -n módhatározórag. Az eredeti jelentés tehát 'kimelegedet-ten, kimelegedve' lehetett. Hogy ebből hogyan fejlődött ki a 'hamar' jelentés, azt már a zürjén regid, votják dzog szavakkal kapcsolatban kifejtettem, tehát pl. Kimelegedve

jött s ezért biztosan Gyorsan, azaz hamar jött.

A rögvést szó régebben rögvést alaku lehetett /vö. rögvést, Somogy m., MTSz. 318, mely alak viszont a folyton: folyvást stb. szópárok analógiás hatására fejlődhetett ki. A folyvást-féle szavak eredete tekintetében nem mernék véleményt nyilvánítani.

Ö s s z e f o g l a l á s

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy vajon összeegyeztethetők-e az általunk elért eredmények a finnugor népek ősi hitéletéről vallott jelenlegi nézetekkel, amelyek szerint a finnugor együttélés korában már feltétlenül kim volt fejlődve a lélekhit, hittek természetfölötti lényekben és megvolt a sámánizmus is.

A kérdést legutóbb vizsgáló T. Vuorela a következő ősi eredetű szavak etimológiájára hivatkozik: finn kalma 'halott, tulvilág' stb.; toivo^{'remény'}, toivottaa 'kiván'; kouko /elavult/ 'szellem, kísértet; medve, farkas, tetű; természetes lény'; marras 'holt, meghalt, megdermedt'; noita 'varázsló, sámán' /Suomensukuisat kansat 11-12/. Hajdu Péter pedig a következő magyar szavakra építi föl az ősvallásra vonatkozó nézeteit: lélek, révül, hagy/-máz/, íz 'szellem', áldoz ~ átkoz /A magyarság kialakulásának előzményei 31/.

A Vuorela említette etimológiák közül, azt hiszem,

hibásak a következők: toivo ~ toivottaa, kouko, marras. A toivo ~ toivottaa hiányzik Collinder szótárából, a kouko szónak a SKES. szerint /II, 226/ csak balti-finn megfelelői vannak, s föltehetőleg balti jövevényszó; a marras szóhoz csak volgai és permi megfelelőket kapcsol a SKES. /II, 331/, azokat is csak kérdőjellel, nincs jogunk tehát ezt a szót sem a finnugor alapnyelvből eredtetni.

Hajdu etimológiái közül az iz 'szellem' adatot melőznünk kell, mivel hangtani és jelentéstani nehézségek miatt ujabban elválasztják a finn itse szótól, de az itse szó maga és más nyelvekbeli megfelelői, a magyar iz kivételével, továbbra is ide sorolandók. Esetleg ide lehet vonni ész szavunkat.

Vuorela és Hajdu adatait kibővíthetjük még az általunk vizsgált szavakkal és esetleg a finn ? huu szóval. Tehát a következő etimológiák állnak rendelkezésünkre a finnugor kori hitélet vizsgálatához: kalma, itse, ? huu, henki, lélek, koljo, áld ~ álkoz, noita, révül.

Az áttekinthetőség kedvéért ideiktatjuk a felsorolt kilenc szó rokonnnyelvi megfelelőit:

kalma 'kuolleen, ruumiin haju; hautasmaan haltija, surma; hauta, mahala stb. ~ mE. kalmo, M. kalma 'hauta ~ jur. halmer, jen. kanero, kameŕo /kuollut/ ruumis' ~ kemasz kolmu 'vainajan henki' /SKES. I, 150-151/.

itse 'itse' ~ mE. es, äs, M. es 'itse? oma' ~ cser. эс-,

s-, is- : KB. ške, ške, M. iske- itse, oma ~ votj. atsim,
-id, -iz minä, sinä, hän itse ~ zürj. atsim, -id, -iz
id. ~ vog. is, jis stb.: KL. jiw-is puunvarjo ~ osztj.
 Irt. is sielu, henki, Ni. is, Kaz. is henki, elämä ~
 /? magyar ész/. A SKES. szerint a szó alapjelentése
 'varjo' volt, s abból keletkezett az /'érny/lélek' jelentés,
 s később ebből a visszaható névmás /SKES. I, 110-111/.

huu folt a bőrön, amely egy közeli hozzátartozó ha-
 lála után jelenik meg ~ md. tsöv: E. tsövzo patsazo 'hä-
 nän sielunsa, tsopatsa, M. sopatsa sielu, haamu ~ ? zürj.
sen kuolleen haamu ~ vogKK. tow, towi ihmisen haamu-,
 varjosielu ~ osztjDj. tonx, V. luzk stb. haltia, hal-
 tiankuva /SKES. I, 91/.

henki sielu, elo stb. ~ lpN. ha gga 'olo, henki stb.
 ~ osztjDj. tsərk stb. 'kuumuus, helle; kuuma ~ magyar
 -ség.

lélek ~ osztj. lil, tit 'breath; spirit ~ vog. lili
 'breath ~ zürj. lol 'spirit, soul; life ~ votj. lul 'bre-
 ath; spirit, soul; life ~ liv^{paul} 'steam, vapour; breath; x
 spirit ~ észt leil 'breath; life ~ finn löyly 'steam, va-
 pour /Coll. FVoc. 95/.

koljo óriás ~ votj. kylj 'betegséghezó gonosz szel-
 lem ~ zürj. kulj 'ördög ~ osztj. kolj 'ua. малы ~ ma-
 gyar hagy-máz /SzófSzót 107/.

áld ~ átkoz ~ osztjV. alilta 'fluchen, verfluchen'

schelten, schimpfen, Vj. ālilta fluchen, mit Flüchen schimpfen; verfluchen, verzaubern /Karj.-Toiv. 122b/ ~ cser. /Budenz/ ult-: odolen ultenet in precatone occupati erant, ultemas precatio, preces, /Szil.-TR./ uldem, /Szil.-Porkka/ uldem beten, uldomo Gebet ~ mE. alta-, alvta- versprechen; /Paas./ alstams, altams versprechen, zusagen, weiben; verwünschen stb. /vö. Hajdu NyK. LVII, 254-259/.

noita varázsló, sámán ~ vog. neit, naid taikuri, noita /SKES. II, 389/.

révül ~ vogul riy Wärme, Hitze stb. ~ osztják rūw stb. Wärme, Hitze stb. ~ zürjén regid schnell, bald ~ votják dzog heiss ~ jurák lejju Flamme stb..

A felsorolt kilenc etimológia közül azonban csak négyet lehet minden fenntartás nélkül kiaknáznunk. A huu ugyanis bizonytalan, négy másik szócsoportnak pedig az alapnyelvben még minden valószínűség szerint konkrét jelentése volt.

A kalma szó és megfelelői öt nyelvben találhatók meg. Az öt nyelv közül egyedül a kamaszban jelentkezik a 'halott lelke' jelentés. A finnben van ugyan 'temető' szellem, halál' értelme is a szónak, de az eredeti jelentésnek itt is a 'holttest' látszik. A mordvin megfelelőnek 'sir', az idekapcsolt jurák és jéniszeji szamojéd szavaknak pedig 'holttest' a jelentésük. Ezek alapján azt hiszem, az alapnyelvben semmi esetre sem lehetett absztrakt jelentése a szó-

nak.

Lélek szavunk vogul és finn megfelelőjének csak konkrét 'lélegzet, gőz, pára' jelentése van. A finn henki osztják és magyar megfelelője szintén konkrét jelentésű. Nem tartom valószínűnek, hogy már a finnugor együttélés korában elvont értelme lett volna ezeknek a szavaknak. Azt hiszem, egymástól független párhuzamos jelentéstani fejlődés ment végbe az egyes nyelvekben. Ez érthető, hiszen a legtöbb nyelvben a 'lélegzet, pára' alapjelentésű szóval nevezik meg a 'lélek' fogalmát /vö. latin spirare 'lélegzeni' ~ spiritus 'szellem'/.

Reg szócsaládunknak csak a vogulban van absztrakt, samanisztikai vonatkozású megfelelője. Távolabbi rokonnyelveinkben a megfelelések konkrét értelműek. A finnugor korra itt is csak konkrét jelentést tételezhetünk fel.

Milyen következtetéseket vonhatunk le a négy megmaradt etimológiából /itse, koljo, noita, áld ~ áldoz/? Az itse szó arra mutat, hogy hittek egy valamilyen az emberi testben levő lélekben. Ezt a föltevést az is támogatja, hogy az itse szónak a finnben van itsetön 'eszmeletlen' származéka is. Az ájulás a primitív gondolkodás szerint ugyanis azért történt, mert a testet rövid időre elhagyta a lélek. Ha ebbe a szócsoporthoz tartozik, eszmeletlen 'ájult' szavunk is őrzi az eredetibb 'lélek' jelentést s egyúttal a primitív gondolkodás maradványait.

Ha helyes az etimológia, a föntebb kifejtett föltevéseket támogatja a huu szó is.

A koljo szó azt bizonyítja, hogy hittek bizonyos természetfölötti lényekben, megszemélyesítettek egyes természeti folyamatokat /pl. betegség stb./, és bizonyára különféle tárgyakat, állatokat is. Hitükre tehát az animizmus jellemző. Ezekhez a felsőbb lényekhez imádkoztak is, áldozatokat mutattak be nekik /áld, átkoz stb./. Voltak egyes személyek, akik a szellemekkel érintkezésbe tudtak lépni /noita/, a sámánizmus azonban még csak legkezdetibb stádiumában lehetett meg, erre mutat az, hogy a samanisztikus szertartásoknak csak az ugor nyelvekben van közös eredetű elnevezésük /révül/.

Kérdéses, hogy hittek-e a lélekvándorlásban. Lehet, hogy a koljo szóval jelölt jót és rosszat okozó szellemeknek csak egy része volt természeti erők megszemélyesítése, másik része talán egyes nevezets egyének tovább élő lelke volt. Az is elképzelhető, hogy valamilyen más formában képzeltek el a lélekvándorlást. Ez a kérdés azonban nyelvészeti eszközökkel nem dönthető el.

